

Професор Петър Мутафчиев е български историк византолог и специалист по средновековна история, член на БАН (1937), редовен професор в СУ (1937). Автор е на трудовете „Българи и румънци в историята на дунавските земи“ (1927), „Из нашите старопланински манастири“ (1931), „История на българския народ“ в два тома (1943), „Книга за българите“ (1987) и други.

Поп Богомил и Свети Иван Рилски

Духът на отрицанието в нашата история

Представите, които горните две имена обикновено будят у нас, са тъй различни, че на пръв поглед парадоксално е да се считат техните носители не само за въплъщение на едно и също начало в духовния живот на древна България, но и да се допуска всякакво сравнение помежду им.

Преди всичко несъизмерими по обем и съдържание са сведенията, с които разполагаме днес за единия и за другия. За Ивана Рилски имаме три биографии житиета. В тях действителният спомен и благочестивата измислица са се надпреварявали, за да обрисуват с по-големи подробности живота на рилския монах. Устни предания допълват чертите на неговия образ. Така нам днес е известно родното място на светеца, а имаме разкази и за цяла редица случки, които го отвеждат в рилските пуцинаци, място на неговите подвизи. Почитанието, което още приживе познал, не оставя на мира и неговите мощи. През течение на пет века те странстват от Рила към София, оттук към Гран – църковната столица на средновековна Унгария, след това към Търново, гдето преживяват края на средновековната ни държавност, за да се върнат отново в манастира му, гдето и днес почиват.

Срещу това за личността на поп Богомила не знаем абсолютно нищо. От два древни книжовни паметника научаваме само това, че той бил съвременник на рилския светец и създател на ереста, която не престана да смущава религиозния живот на християнска България до последните години на средновековното ѝ съществуване. От кои български покрайнини е произхождал той обаче, какви размери е имала и в какви форми се е изразила неговата дейност, как е минал и завършил житейския си път – на всички тия въпроси ние днес не сме в състояние да отговорим с нищо. И докато от Ивана Рилски е запазено едно литературно произведение – заветът му към неговите ученици и събратя от рилското монашеско общежитие, – с името на поп Богомила, чиито ревностни последователи само в българските земи са наброявали много хиляди, не е достигнал до нас нито един написан ред. Сведенията си за неговото учение ние днес дължим предимно на полемичните съчинения на противниците му. Наред с яркочертаната фигура на Ивана Рилски името на поп Богомила като че ли

представя само символ, персонификация на някакво тъмно поверие от рода на тия, с които някога народите обясняваха произхода на злото в своя живот.

В тая тъй нееднаква памет за двамата духовни представители на древна България няма нищо чудно. В нея е отразено различието в делото, на което те служеха, нееднаквите съдбини на два мирогледа, между които се люшкеше съзнанието на средновековния българин – богомилство и православие. Външно поне победител оставаше винаги православието. И другата страна трябваше да понесе участието на всички победени в оная епоха на изключителност и на сурови нрави, когато, за да бъде пълно поражението на един противник, нужно бе да се заличи и споменът за него.

1

Като историческо явление богомилството може да бъде разбрано и да получи обективна оценка само ако се разглежда върху фона на действителността, всред която бе се родило и в която намираще основания за разпространението си. То изникна из духовния хаос, настъпил в старото българско общество след покръстването му.

Замяната на една вяра с друга не представя в историята на народите нещо съвсем изключително и необикновено, щом иде като завършек на естествено вътрешно развитие. Някога религията почти изцяло изчерпваше духовния живот на човечеството. Тя господстваше над мисълта и в нея търсеше накрай човек отговора на всички въпроси, които битието му поставяше за разрешение. Отношението на човека към света произтичаше – до известна степен се определя и днес – от неговите религиозни представи. Но от своя страна тия представи са винаги отражение на живота на всеки исторически създаден колективитет, на условията, всред които тоя живот тече. В тоя именно смисъл всеки културен стадий се характеризира със свой религиозен мироглед, тясно свързан с всички негови съществени страни. Поради това трансформациите в религиозното съзнание на обществата се явяват като естествена последица от промените в тяхното битие. Една вяра се заменя с друга само когато е престанала да съответства на духовните нужди, израснали върху почвата на една нова действителност.

Ако тоя процес на нормално вътрешно превръщане бе възможен в нашата история, тя несъмнено би представляла нещо съвсем различно от това, което в действителност бе. За нещастие историческият ни живот имаше да се развива при съвсем особени условия. Те го насиляха и с това го измествяха от естествените му пътища и му поставяха задачи, с които той мъчно можеше да се справи.

Християнството не дойде у нас да замести вярата в божества вече сами достатъчно избледнели. Разбира се, изключения и тук, както винаги и навсякъде, можеше да има, но те бяха без особено значение. Разпространеното днес гледище, че още преди покръстването християнската проповед била спечелила значителна част от народа ни, почива само на общи предположения и за подкрепата му не може да се приведат никакви сериозни доказателства. В масата на тогавашното славянобългарско общество нуждата от нови религиозни истини не бе назряла, тъй като наследените от дедите все още го задоволяваха. Новата религия, следователно, не се яви за нас като изход от дълбока духовна криза. Поради това и приемането ѝ не можеше да се извърши като естествен процес.

Отказът от старите Вярвания бе обусловен от съображения на върховната държавна власт, от мотиви, значи, лежащи извън сферата на общото религиозно съзнание и недостъпни за разбиранията на масите. Това именно обяснява факта, гдето християнството трябваше да бъде наложено чрез принуда. Историята ни разказва за въстанието на болярите срещу Бориса, обвинен от тях, че дал на народа „лош закон“. Това въстание навярно не е представляло нещо изолирано и лишено от всякаква връзка с настроенията на масите. Ако днес не разполагаме с известия за опозицията, която българският владетел е срещнал и в останалите среди на своя народ, то е навярно поради това, че тая опозиция не се е нуждала от прояви, към каквито българското болярство – поради общественото си положение – бе счело за необходимо и възможно да прибегне. За масите пасивната съпротива се е явявала по-сигурно и по-безопасно средство. Тъй стават обясними съобщенията на стари автори, че дори два века след Бориса в българската земя имало хора, които продължавали да пазят своите древни вярвания.

Но начинът, по който християнството бе въведено у нас, не способстваше за доброто му усвояване и от ония части на тогавашното ни общество, които са се оказвали склонни да се примирят с новата религия. Защото все поради същите изтъкнати по-горе причини нововъведението е могло тук да бъде възприето само като промяна във формите и външността на старото богопочитание, а не и на същността му. Сам Борис навярно добре е разбирал, че успехът на неговото дело е привиден. Поради това той бе направил Всичко, за да просвети народа си в духа на новата вяра. Но в сравнение с наличните средства тая задача бе твърде голяма. Нужна бе наставническо-мисионерската дейност на много поколения, за да се изгради и вътрешно това, което е било постигнато само външно. А тъкмо обстоятелството, че българският народ вече формално бе възприел християнството, затъмни у неговите по-сетнешни представители съзнанието за необходимост от всестранна християнска просвета. Скоро това съзнание почти съвсем изчезна. Книжовната дейност, с която се слави векът на Симеона, не запълни съществуващата празнота. Защото мъдростта, която тая книжнина съдържаеше, бе недостъпна за простите умове. Тя предлагаше изискана храна само за избраници, когато цял народ гореше от духовна жажда и търсеше пътека из хаоса, предизвикан от посегателството над отческите му вярвания. Така християнството, вместо да се яви като жива и обновителна вяра, застина у нас във формализма на една догматика, непонятна за масите, и в тържествена, но пуста обредност на ритуал, чиито служители останаха чужди на дълга на мисионерството.

Християнизувано външно, обществото ни в своята цялост бе оставено по тоя начин да живее с много от някогашните си вярвания и само да търси средства и възможности, за да ги нагажда към християнските представи и форми. Една древна вяра, следователно, бе разклатена и порутена, без да бъде достатъчно заменена с друга, която можеше да просветли съзнанията и да ги успокои. Така в дълбочините на своята душа народът ни си остана завинаги езичник. Но езичник, който бе загубил вече най-ценното у себе си – безусловното упование във всякакъв Бог.

Това своеобразно съжителство на неизживени езически представи с разхвърляни и повърхностно усвоени християнски елементи носеше за нас и други последици. Нему напр. се дължеше постоянно раздвоеното съзнание и нравствената неиздръжливост на българина, неспособен да намери у себе си нито определена мярка за доброто и злото в живота, нито достатъчно сила, за да следва винаги и докрай повеленията на един вътрешен закон. Все на същата основна причина се дължеше и хаотичността на народната ни душа, благодатна почва за всевъзможни навей и за увлечения от най-различни крайности. Духовният анархизъм и липсата на достатъчни морални устои или задръжки си останаха едни от най-характерните наши национални черти.

Но покръстването на народа ни, при условията, в които се извърши, стана изходен момент за цяла редица явления и от по-друг характер. Християнството в този си вид, в който официално бе насадено у нас, попадна тук в една среда, във всяко отношение различна от тая, в която бе се формирало. Източното православие бе специфична рожба на византийската култура, неразделна нейна част. То бе не само вероизповедание, а носеше в себе си цялата социална и политическа идеология на една многовековна цивилизация. Догматичните, ритуални и морални елементи в него бяха само отделни прояви на една сложна общност – византизъмът и като строй на живота, и като мироглед.

Въвеждането на византийското православие у нас означаваше, следователно, нахлуване на византийската култура и поради това трябваше да предизвика криза не само в религиозното съзнание на старото българско общество, но и в целокупния му живот. Така наред с рушението на вярата в старите божества почна и разложението на националния ни бит и на всичко, което бе създадено в него в течение на дълго минало, образуваше особеностите на националната ни общност, а оправдаваше съществуването и на самата ни държава.

Най-ревностни проводници, та дори и пионери на този процес несъзнателно се явиха тия, които ръководеха съдбините на нашия народ. Те, чието призвание бе да бъдат пазители на националните начала в развитието ни и зидари на културното ни обособение, се явиха първи, които отрекоха всичко това. Духът на отрицанието намери у тях най-ранните и най-властни свои представители.

2

Богомилството представяше духовна реакция срещу тъй преобразената наша действителност. И тъй като тая действителност не само по време и произход бе свързана с християнството, но диреше в него и оправданието си, то бунтът срещу нея трябваше преди всичко да ѝ отнеме санкциите на небето. Поради това недоволството от земния ред доби израз на кипещ в областта на религиозното съзнание.

Тук собствено имаме отделна проява на един общ исторически факт. В далечно минало, когато човечеството се не доверяваше на своя ум, за да дири чрез него смисъла на нещата или пък да обосновава копнежите си към по-друго земно битие, всеки стремеж към промяна на съществуващото се осъзнаваше като ново религиозно откровение. За да повярва в изводите на собствената си мисъл, човекът чувстваше нуждата да си ги представи като постулати на една нова религия. По тая именно причина, колкото по-голямо бе противоречието между съзнание и действителност, толкова по-дълбоко се явяваше и отрицанието към

свързания с нея религиозен мироглед; заедно с това и толкова по-непримиримо изстъпваха срещу тоя мироглед основните представи на вероучението, което носеше оправдание на съществуващото недоволство. Това трябва да се има предвид, когато искаме да си обясним крайностите, които намериха израз в учението на поп Богомила.

Неговите последователи наричаха себе си „християни“. Но това, което те възприемаха от черковната доктрина, бе тъй несъществено и общо, а – от друга страна, – тъй многобройни бяха елементите, заети у богомилството от преживелиците на стария източен дуализъм, че би било съвсем погрешно да се смята то като една от многото разновидности на християнското сектантство. То отричаше както всяка материализация на вярата, така и всякакви символи в нея. То отхвърляше не само почитанието на кръста, иконите и целия сонм християнски светци, не само ритуала и тайнствата на църквата, но и християнските догми за възплъщението, възкресението и т. н. Всичко това обаче не бе най-важното в богомилството. Неговата същност се заключаваше в космогоничните му представи и от тях произтичаше цялата негова догматика. За богомилите всичко материално бе творение на сатаната, целият осезаем свят бе създаден от него. Тоя основен възглед на богомилството собствено бе, който отваряше пропаст между него и първобитното християнство, с което само наглед го сближаваше простото и лишено от всякакви обредности богослужение. Срещу наивния, преизпълнен с възторжена радост, упование и светлина мироглед на древния християнин, който виждаше своя всемогъщ и благ Бог във всяка частица на мирозданието, богомилството с вярата си в творческата сила на Злото представяше същинска религия на отчаянието.

Тия основни космогонични представи богомилството по един съвършено естествен начин пренасяше и в областта на организувания обществен живот. Съществуващите тук форми, напълно логично разсъждаваха богомилите, са създадени, за да затвърдят и увековечат господството на материалното начало в него и следователно имат същия порочен произход. Поради това държава, църква, семейство и т. н. бяха еднакво предмет на богомилската критика и отрицание. Всичко, което бе свързало съдбата си с тия институции или изобщо служеше на установения ред, вършеше богопротивно дело. Самото примирение с тоя ред и признанието му означаваше примирение със Злото. Оттука – и богомилският възглед, че царе и боляри не са поставени от Бога и че служителите на църквата са слуги Мамонови.

Голяма заблуда обаче би било да се заключи от всичко това, че тия разбирания на богомилството се вдъхновяваха от идеите на някакъв социален и политически радикализъм, от стремежа да се създаде друг ред, по-справедлив и по-съвършен от тоя, който съществуваше. Нищо не бе по-чуждо на богомилите от желанието за обществени преобразования. Ако тяхното учение включеше социално-реформаторски тенденции, то би влязло в пълно противоречие със собствената си догматика. Защото, застанало върху основния възглед, че светът с всичко, което го крепи, е дело на Сатаната, за богомилството оставаше само един логически изход: заключението за абсолютното безсмислие на всеки опит да се измени съществуващото. В най-благоприятен случай всяко усилие тук би довело само до видоизменение на нещо в основата си неизменимо, тъй като битието му

бе определено от воля, чиято власт тежеше над всичко земно и следователно бе по-силна от човека. Поради това всяко преобразование тук би представляло ново и по-съвършено осъществяване на тая воля, нейното по-пълно тържество.

В мирогледа на богомилството, значи, нямаше място за никакъв обществен и политически идеал. Затова в него бе изключен и всякакъв стремеж към земно строителство. Мрачният дуализъм на богомилските религиозни представи можеше да излъчи само една обществена философия – тая на пълното отрицание.

Неразрешимите противоречия и недъзите, в които от IX в. нататък все повече затъвяше животът на средновековното ни общество, носеха оправданието на тая философия и подготвяха умовете за нейното възприемане. Без наличността на тия условия появата на богомилството едва ли би била възможна. Най-малко поне съдържанието му би било по-друго, а и то само не би добило значението, което тук, у нас, му се падна. Наистина, своите успехи то в значителна степен дължеше на простотата на своята догматика, с която далеч превъзхождаше учението на официалната църква. В него нямаше място за никакви свети тайни. То носеше ясен отговор на всички въпроси, които можеха да се породят в умовете, принудени да търсят, но неподготвени или неспособни да се задоволяват с абстракции. Но когато се подчертават тия негови особености, не трябва да се забравя, че то намери най-благоприятна почва за разпространение тъкмо в общества, изправени пред проблеми, трудно разрешими, и в земи, чието бъдеще в едно или в друго отношение бе отбелязано със знака на пълна несигурност. И от степента, в която тия именно условия тук или там съществуваха, се определяше не само силата на разпространението на богомилството, но заедно с това и дълбочината на неговото отрицание. Тъй се обяснява обстоятелството, гдето, след като не смогна да се задържи в съседна Сърбия, учението на поп Богомила намери широк прием в средновековна Босна, а след това в Северна Италия и в Югозападна Франция. Тъй става понятен и фактът, гдето в различните тия земи то се явяваше с отсенки, които и до днес будят недоумение у мнозина.

Колко тясна бе връзката между богомилството и дадена историческа действителност и колко чувствително се отекуваше в него тя, се вижда и от колебанията, на които то бе изложено в самата България. Тия колебания се проявяваха еднакво в ширината на влиянието му върху масите, както и в степента на неговото отрицание. Докато през известни моменти от нашата история то като че ли затихваше, а спадаше и враждебността му към държава и обществен строй, през други то със стихийна сила се навдигаше срещу тях.

Ако се вгледаме по-отблизо в тия промени, лесно ще забележим, че те представяха ритмично отражение на съответни състояния в нашия живот. Когато настъпваха за него моменти на възход и вътрешните му противоречия отслабваха, мрачната проповед на богомилството вече не намираше достатъчно оправдание и поради това оставаше без особен отзвук в душите. В такива случаи и в самото богомилство като че ли наставаше известно примирение с действителността и остротата на отрицанието му отслабваше.

Но периодите на възход у нас бяха именно тия, през които националните начала вземаха връх в живота ни. И обратно: периодите на упадък се явяваха, когато чужди влияния ни отклоняваха от нашите естествени пътища, за да превърнат в

нищо изграденото с много минали усилия. От това следва, че в основите на богомилството лежеше смътен усет за погрешните насоки, по които се движеше развитието ни, таеше се неосъзната привързаност към народната ни самобитност. Нещастieto бе там, че то не съумя да се задържи на тая почва и върху нея да се оформи като идеология на националното ни строителство. Изникнало като противодействие срещу една уродлива действителност, то се увлече дотам в отрицанието ѝ, че за него загуби всякакъв смисъл въпросът с какво тя би могла да бъде заместена. Издигайки се срещу една крайност, то само бе отхвърлено в друга.

Причината за това навярно не лежеше само в психологическия закон за противоречието. Може би от още по-голямо значение тук бе и духовната незрялост на средновековното ни общество. То можеше да усвои един мироглед, в който вярваше, че се крие известно обяснение на нашата действителност, но по-далеч от общите представи, съдържащи се в тоя мироглед, то не бе в състояние да отиде. Защото за това се изискваше способност за самостоятелно творчество, до каквото сподавената от чужди влияния мисъл на средновековния българин не бе в състояние да се издигне. Поради това, сглобено всецяло от елементи и представи, създадени в чужда среда и при съвсем особени исторически условия, богомилството остана само с тях и спря насред път. Отказвайки признание на живота такъв, какъвто го виждаше, то всъщност признаваше, че друг той не може да бъде. Духовното бунтарство и отрицанието свършваха, следователно, в учението на поп Богомила с пълен квиетизъм и безразличие към всичко световно, а оттук – и към съдбините на народа ни. И в това лежеше неговата най-голяма особеност: то можеше да подкопава и руши, но не бе способно нищо да съгради.

Това реши и собствената му съдба. Както и всички учения, от които бе заело идеологията си, то трябваше накрай да изчезне съвсем от историческата сцена. Не защото черковните проклетия и преследвания на светската власт се сипеха върху него. Най-големият неприятел на богомилството бе самият живот с всички вложени в него желаниа и стремежи. И те тука, както винаги и навсякъде, се оказаха по-силни от всякаква доктрина. Тъй заедно с богомилството трябваше да потъмнее и да изчезне в тъмата на вековете и паметта за неговия създател – поп Богомил. Анатемите, с които църквата затрупваше името му, бяха само епитафии за тоя, чието учение, отричайки света на реалностите, само бе отречено от него. Но отречено и преодоляно все пак твърде късно: след като завърши своята мисия – задържа народа ни завинаги отвърнат от живите и непосредствени задачи на неговия исторически живот, разруши Вътрешното му сцепление и обрече на парализия неговите творчески сили.

3

Но трагизмът в старата ни история не бе само в това, гдето съзнанието на народа ни оставаше винаги разпънато между две еднакво безплодни и от гледището на националните ни интереси еднакво вредни крайности – богомилството, от една страна, и византинизма – от друга. Истинското нещастие се състоеше в това, гдето между тия две крайности не се създаде нищо. Липсуваше средината, от която можеха да изкълнат семената на естественото и здраво развитие. Задачата за тяхното отглеждане би могла да бъде поета от църквата и нейните представители. През далечното минало предимно върху нея

лежеше дългът да просвещава обществата и да сочи житейските им пътища. Специално у нас народът ни само чрез нея можеше да постигне духовното си освобождение от противоречията, родени при сблъскването му с проблемите на историческия му живот. Тя бе освен това и най-пряко застрашена от броженията, които намираха изход в религиозното сектантство.

Ние споменахме вече, че нейните ранни представители не бяха се оказали глухи към гласа на високото си призвание. За жалост техният пример остана скоро без последователи. Наистина и след епохата на Бориса и Симеона се явяваха отделни улове, които вещаеха опасностите и зовяха към опомняне. Един от тях бе известният презвитер Козма. Нахвърлената от него картина за живота и нравите на тогавашното българско духовенство е наситена с тъмни багри. Леност и невежество, бягство от задължения към общество и близки, липса на любов към себеподобния, равнодушие към слаби и обидени в живота, а покрай всичко това угодничество към властници и силни, необикновено разбито чувство на себичност и слабост към житейски удобства – това са преобладаващите черти, с които изстъпват пред нас представителите на българската църква. Тъй много ли се бяха отдалечили те от дълга да служат на Бога и на своя народ?

Към времето, когато богомилската проповед увличаше масите и глъхнеха без отзив избличителните слова на Козма, у нас бе изгряла славата на Ивана Рилски. Неговата поява не е ли доказателство, че народът, който бе го родил, не бе задушен от крайностите на отрицанието, нито пък затънал в тъпо примирение с недъзите на всекидневния си живот? И почитта, с която българската църква обгради името на рилския подвижник, не е ли свидетелство, че въпреки всичко тя не бе забравила своя християнски и народен дълг?

Иван Рилски безспорно е едно от най-интересните явления на нашата история. В него бе добил своеобразно възплъщение духът на една епоха, препълнена с противоречия и жадно търсеща изход от тях. Наред с пробуденото и намерило израз си в богомилството съмнение във всички ценности на живота и във всички истини на църковното предание, наред и с противоположното увлечение – да се вземат от тогавашния живот всички блага, които той можеше да даде – Иван Рилски се явява идеален изразител на трета насока, която виждаше смисъла на човешко битие и диреше разрешението на всички сложени пред него проблеми само в дълбоката и безусловна вяра. Затова у Ивана Рилски всичко бе съединено във величествена и тиха хармония. Той вярва и никакви съмнения не размъщат неговата душа. И тъй като вярата е дадена в църковните догми, те за него са нещо абсолютно, което не подлежи на никакво разсъждение или проверка. Ако в тях има нещо непонятно за човешкия ум, то е поради неговото несъвършенство. Всъщност сложната и тъмна християнска догматика малко го интересува. Защото – самоук и прост монах – той чрез ума си бе дошел само до азбукето на вярата. До нейните дълбочини бе достигнал той по чисто интуитивен път. Поради това, ако и всецяло проникнат от мирогледа и етиката на християнството, те у него живеят с чертите, общи за всички религии, чиято основа е духовното прераждане на човека. Всичко останало – молитви, обреди или конкретни представи – има за него значение само на средства, форми или символи на богопочитание. И той ги приема като нещо дадено и установено, в чийто смисъл също тъй не може да съществува никакво съмнение.

Всичко това е малко или много известно и заслужено оценено. И не на него искаме да обърнем внимание тук, когато говорим за Ивана Рилски и за духовното направление, чийто най-забележителен изразител бе той в средновековна България. Най-съществено за това направление бе, че то също тъй не включваше в себе си никакви социални мотиви, а поради това бе лишено всецяло и от всякакви национални елементи. Колкото и странно да изглежда, но то – по други пътища и чрез други средства – водеше към същото отношение спрямо живота и света, което се съдържаеше и в самото богомилство. В „Завета“ си към своите ученици Иван Рилски между друго се обръща към тях с думите: „Утвърждавайте във вярата своя новопросветен и еднокръвен народ! И наставяйте го да изоставя нелепите езически обичаи и зли нрави, които е запазил и след приемане на светата вяра. Защото той върши това поради грубост и се нуждае от вразумяване.“ На своите ученици, следователно, светецът вменяваше дълга на мисионерството и народното наставничество.

В своя собствен живот обаче следвал ли бе сам той гласа на тоя дълг?

Нека не забравяме, че това бе през епохата на цар Петра. Обществото ни, разядено от вътрешни недъзи и раздрусано от противоречия, губеше все повече устойчивостта си. Тресеше заедно с това и самата ни държава; отдавна тя вече не бе в състояние да брани своите територии, над чиито граници се издигаха неприятели, все по-многобройни и по-сурови. Народът ни, духовно разединен, обезверен и обхванат от вцепенение поради усета за грядущи и много по-страшни беди, напразно чакаше големи свои синове, които да му възвърнат вярата и самоупованието, да го ободрят и да разбудят потенциалните му сили, да ги впрегнат в борба за неговото спасение. В това тежко време, когато невидима ръка с огнени букви пишеше върху потъмнялото българско небе страшното „мани, текек, фарес“ и когато зовът или примерът на обикновени и неизвестни труженици не бе достатъчен, за да сложи край на всеобщото вцепенение, живееше и рилският светец. Но скрит низ планинските пущинаци и забравил за човека, който страдаше и търсеше лек за страданията си, той съзерцаваше Бога. Тук, победен от мълвата, бе се запътил да го дири и българският цар Петър, тук трябваше да го търсят и всички тия прости и отрудени синове на нашия народ, които – измъчвани от съмнения или от чувство на духовна слабост – жадуваха за вяра, за лек срещу болките на земния си живот или за успокоение на страховете си пред тъмното народно бъдеще. Но това, което в края на своето пилигримство те можеха да отнесат със себе си, бе само споменът за бегло зърнатата фигура на светия човек или някоя отронена от него дума. Самият цар Петър, тоя кротък и безпомощен човек, върху чиито слаби плещи с всичката си тежина бе легнало едно разглобено царство и когото може би бе довела тук смътната надежда да намери ободрителен съвет и подкрепа, трябваше да се върне назад, без дори да му бъде позволена радостта да види поне отдалече лицето на светеца.

Надарен с Вътрешна сила да победи жизнения инстинкт у самия себе си, Иван Рилски бе използвал тоя свой дар, за да устрои личния си покой; прозрял смисъла на човешкото съществуване в нравственото съвършенство и сближението с Бога, той не намери по-друго средство за постижение на тая цел от това – да се откъсне и отдалечи от себеподобните си, от тия, на които би могъл да служи за пример, упование и поддръжка. В епохата, когато за векове и във всяко

отношение се решаваше съдбата на народа ни и той чакаше водачи, за да ги последва в трудното дело за изграждане на ново бъдеще, Иван Рилски се яви да издигне в идеал бягството от живота, стремежа на отделната личност да отдели своята съдба от тая на колективитета. Стремеж, в чиято основа винаги е лежало себичното съзнание, че много по-лесно е човек да постигне собственото си спасение, отколкото да се обрече на подвига за спасението на всички. Така наред с всички тия, които в слепотата си оставяха или даже съдействаха на силите на разрухата да подкопават основите на народността ни съществуване, наред и с богомилството, което отрече изобщо света, защото не бе в състояние да види изход от недъзите на националната ни действителност, дойде и отшелничеството, което с още по-голяма сила утвърди равнодушието към тая действителност, равнодушие, равносилно с нейното отрицание.

Произлезли от два съвсем противоположни мирогледа, богомилството и православното отшелничество, следователно, се сближаваха в крайните си изводи, стигайки до едно и също отношение към живота и света. Поради това от гледището на задачите, с които нашият народ имаше да се справя, примерът на рилския пустинник имаше същия смисъл, който се съдържаеше и в учението на богомилския ересарх. И единият, и другият отвърщаха умовете от проблемите на реалното строителство, за да ги задържат в областта на религиозното съзерцание и на отрицанието. От това гледище, ако тук различие съществуваше, то бе не толкова в силата или естеството на това отрицание, колкото в логическата му обосновка. В случая трябва да се признае, че светецът оставаше далеко зад еретика. Защото проповедта на еретика съдържаеше само логическите изводи от основните принципи на неговото учение: ако то отричаше света, това бе, защото изхождаше от възгледа, че той не може да бъде преустроен. Християнинът, напротив, вярваше и вярва, че светът с цялото си устройство и всички наредби е творение Божие. И само слабостта на човека, податливостта му към внушенията на Злото го отклонява от пътя, начертан от Създателя. Съдействал би, прочее, да се изпълни волята на Бога само тоя, който не би стоял със скръстени ръце пред злините на живота. Дейният алтруизъм и беззаветната служба на доброто произтичат от същността на християнството. Тям то дължеше и тържеството си като световна религия. Тъкмо тая негова същност бе изоставена от отшелничеството, което ѝ противопостави квиетизма, т. е. егоизма на отделната личност, съзерцателната ѝ леност.

В съжденията над нашата история много често е изтъквана решаващата роля на богомилството. Нему се приписва и цялата вина, загдето средновековната ни държава загуби опора в съзнанието на масите и поради това никога не успя да закрепне. Тоя възглед е едностранчив, в него се съдържа само част от истината. Защото ние бяхме не само богомилски народ, но и народ на отшелници. Началото, положено от Ивана Рилски, се разрасна в движение, не по-малко съдбоносно от това, което бе вдъхновявано от учението на поп Богомила. Отшелничеството отне на народа ни и остатъка от силите, на които в борбата си за съществуване той можеше да разчита. През века непосредствено преди окончателната провала на средновековна България страната ни бе препълнена не само с богомили и последователи на всевъзможни други секти, една от друга по-уродливи и крайни; планински пушинаци, гори и пещери гъмжеха и от подивели

отшелници. Затова и исихаството, което носеше идеологическата обосновка на отшелничеството, нигде не намери толкова много и тъй ревностни сподвижници както у нас. Накрай земята ни като че ли се оказа дори тясна да побере своите синове бегълци от живота и от задълженията към него, та те трябваше да се разпилеят и по чужди страни. Едничкият отшелник, когото средновековна Сърбия видя у себе си, бе българин, дошел тук, защото в своето собствено отечество не бе намерил място, гдето би могъл да се почувства необезпокояван от никого и в пълна самота.

* * *

Широкото развитие на отшелничеството в средновековна България не бе нещо случайно. Като масово явление бягството от живота, в каквито форми и да се проявява то, е характерно за общества дезориентирани, загубили вяра в себе си, с изхабена жизнена енергия. В такова състояние изпадна българското общество след първата четвърт на Х в., а повторно се озова то в него наскоро след създаването на второто ни царство, едва няколко години след смъртта на Иван Асеня II. Нашият исторически живот се движеше като че ли в някакъв омагьосан кръг. Народните ни сили се изтощаваха в страшни напъни, принасяха се тежки жертви за народност и държава, за да се окаже накрай, че Всичко е било съвсем напразно. Поради това че бе изместено от естествените си пътища, развитието ни не само че не постигаше нещо действително ценно и здраво, но всеки период от него свършваше с кризи и поврати, при които се виждахме отхвърлени далеко зад пределите, от които почвахме. Не е чудно поради това, че народната ни душа се превърна в почва, тъй открита за пристъпите на отчаянието, и че това отчаяние, освен в религиозно-философското отрицание, намери израз и в напълно пасивното отношение към света.

Също както и богомилството, значи, отшелничеството бе не първопричина, а последица от недъгавостта на нашия живот. В историята обаче, както и навсякъде, съществува непрекъсната връзка между нещата. И това, което само е плод от действието на дадени условия, от своя страна се превръща в изходна точка на нова редица явления, които действат в същата посока. Тъй бе и в дадения случай. Предизвикано само от духовната безпътица на старото ни общество, отшелничеството – с увлеченията, които създаваше – още повече задълбочаваше кризата в него.

Погледнато тъй, самият Иван Рилски, родоначалникът на анахоретите у нас, бе всъщност и първата видна жертва на настроението, което ги създаваше. Исторически той и неговото дело могат да бъдат обяснени, а в известен смисъл – да получат и своето оправдание. Защото във всяко общество може да е твърде голям броят на контемплативните натури, у които липсува воля да въздействат непосредствено над околната си среда или които съзнават, че не им достигат сили да се борят с тъмните ѝ страни. Те не са виновни, че природата ги е създала именно такива. Но дори и у общества наглед безнадеждно болни, не по-незначително може да бъде числото и на тия, които са готови на всичко заради спасението им, стига вярата в това спасение да бъде запалена у тях и да им бъдат посочени пътищата, по които то може да бъде постигнато. В бягство от живота търсят убежище не само съзерцателите и не само тия, у които чувството за себичност е потиснало съзнанието за дълга към обществеността. Имало е и ще

има отшелници, разкъсвани от пориви за творческа дейност, а способни да вземат и от живота много от неговите блага. Отказът от всичко това за тях е страдание и тежък подвиг. И ако те стигат до решението да се обрекнат на него, то е само защото не са съзрели смисъла или възможностите за друг, по-радостен и по-плодоносен.

Поради всичко това, колкото обективните условия в нашия живот да му благоприятствуваха, примерът на рилския пустиножител не би намерил тъй много последователи, ако не бе получил авторитетна санкция на друг фактор – българската църква.

Дългът да бъдат носители на идеали в живота на народите е лежал винаги и преди всичко върху тия, на които е поверено тяхното ръководство. От способността на водачите да разберат нуждите на своето време и съобразно с това да открият най-верните средства и най-пригодните пътища за тяхното задоволяване е зависело и историческото бъдеще на всяка народностна или политическа общност. В миналото – ние вече споменахме това – привилегията и тежката отговорност да бъдат такива водачи лежеше главно върху представителите на църквата. Особено у нас, гдето тя бе извикана на живот като институт за държавно и народностно самосъхранение. На това свое високо призвание – и когато твърдим това, ние имаме пред очи общото и цялото, а не отделните и твърде редки изключения, – на това свое призвание българската народна църква измени не само защото твърде рано изостави традициите на апостолата, осветени от нейните създатели. Еднакво неспособна да се впрегне в дейна служба на своя народ и да зове към пробуда неговите творчески сили, тя подири оправдание на своята леност и облеche отшелничеството в сиянието на върховна светост. За това, подслонявайки у себе си ревниво спомените за всеки по-виден анахорет у нас, тя особено скъпо съхрани паметта и на първия измежду тях – на рилския отшелник. Не бе достатъчно, че тя го провъзгласи за най-големия светец, откърмен от нашата земя. Той, пустинникът, бе утвърден от нея и като закрилник на българския народ. Тъй отшелничеството и отрицанието на живота – явление, срещу което в името на своите жизнени интереси всеки народ би трябвало да се обяви – бе издигнато като идеал на една народностна общност, която искаше да живее и следователно трябваше да се бори с живота. И издигнато от тия, чиято първа длъжност бе да поддържат жизнените начала в тая общност, съзнанието ѝ за това, че тя не може да се обрече на самоунищожение.

Поставен в крайно неблагоприятни и тежки условия за съществуване, народът ни, повече от всеки друг народ, се нуждаеше от апостоли и от водачи – ясновидци и творци. Неговото нещастие се състоеше в това, че той винаги се виждаше воден от слепи подражатели на чуждото или от отшелници и гении на отрицанието.

Духът на това отрицание тежи върху нас и днес. Между другото и защото – изправени пред задачите на едно сурово настояще и принудени да се обръщаме към миналото, за да черпим от него упование и нравствена сила срещу изпитанията, които ни чакат – ние мъчно можем да съзрем зад себе си образите, които са ни нужни. Те са затулени там от сенките на други, които само наивността или недоразумението са могли да превърнат във велики народни наставници и водачи. Нали за това денят на един от тях – рилският отшелник – бе избран за

прослава на всички тях, които имат безспорното право да бъдат считани за наши будители?

Философски преглед, 4, 1934, № 2.

ДЕ, КОГА И КАК СЕ Е ГУБИЛ БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД ДО ДНЕС.

Българският народ вече има едно държавно съществуване от 1200 години. Тази година ние трябваше да празнуваме хилядо годишнината от смъртта на Симеона, от времето, в което България бе не само една голяма държава, но и огнище на култура, което в продължение на векове пръскаше лъчи по целия славянски свят. Ние всички знаем какво представляваше българската държава по времето на Симеона. Мнозина от нас навярно съжаляват, че днес нейните граници са неизмеримо по-тесни от тях в Симеоновото време. Малцина, обаче, от вас си дават сметка, а и малцина от вас могат да знаят, че след хиляда годишно съществуване, българският народ в количествено отношение днес представлява нещо много по-малко, отколкото тогава. За един период от хиляда години нашият народ не само че не се е увеличил, напротив, той е изгубил твърде много; изгубил е население, изгубил е земи, в които тогава живееше и в които сега няма помен от никакви българи.

Аз искам сега пред вас да проследя този процес, при който българщината се е губила, да ви изложа де, кога и как е ставало това бавно, но неспирно топене на българското племе.

Едно фалшиво схващане е, че българската народност е създадена от прабългарите, които в 679 година се явиха на юг от Дунава. Етническото единство, етнографската основа, върху която се създаде и разви българският народ, съществуваше още години преди Аспарух да се яви на Балканския полуостров. В науката е установено, че всички славянски племена, които във времето на Бориса, на Симеона, на Самуила, в епохата на най-голямото разширение на българската държава, влизаха в нейните предели, или се намираха вън от нея на юг, образуваха в етническо отношение едно цяло, отлично от племената славяни, които изобщо не можем да наречем с името българи. Науката стои на схващането, поддържано от всички безпристрастни изследователи, че тук, на Балканския полуостров, във времената на славянските преселения са се настанили, собствено казано, два народа: от една страна племената, които по-късно влязоха в общото етническо цяло, наречено сръбски народ, и от друга страна, тъй наречените български славяни. Науката днес може с приблизителна точност даже да определи границата, която в миналото делеше тия две славянски сродни, но все пак твърде различни етнически групи. Данните за това са из областта на филологията и предимно от тая на топографската ономастика. Въз основа на тях ние можем да кажем, че границата, която в дълбокото средновековие е делила сръбското племе от българското, е вървяла на запад от съединена Моравия и е стигала до Адриатическото море южно от устието на Дрин.

За историка, който се рови в миналото на Балканите, няма никакво съмнение, че от върховете на Карпатите до Егейско море и от Черно море до бреговете на Албания е обитавала една хомогенна, еднаква по бит и език компактна маса, която е образувала това, що се нарича българско славянство. Именно него българските царе, в течение на многогодишната история на нашия народ, се

стремяха да обединят в една единна държава. В нашите учебници по история твърде малко внимание се обръща на този факт. Нашите големи царе се представят не веднъж като хора, които са водили войни за химери, за владението на Цариград. Този възглед е погрешен. Обединението на българското славянство бе възможно само в борба срещу Цариград, а даже и при най-голямото разширение на българската държава, тя не успяваше да прибере в границите си всички части на това славянство, което етнически и битово спадаше към българската народност.

Може би някои от вас ще ме обвинят в шовинизъм, когато кажа, че части от него живеяха в най-южните предели на днешна Гърция и в Пелопонез. За тия славяни имаме доста много известия от миналото. Пелопонеските славяни са живеели в периода от VII век до началото на IX век като едно население свършено независимо от правителството на Византия. Това пелопонеско славянство едва в началото на IX век почна да се поддава на натиска на византийската власт, а заедно с това, - на асимилационната дейност на гръцката култура и на гръцката църква. В 807 г. след едно голямо нападение срещу гр. Патрас то бива разгромено. Все пак този разгром не го изличава съвсем. Две славянски племена, милинци и езерци, се срещат в известията за Пелопонез и през по-късната епоха. До 940 г. те са още свободни и едва през това време биват принудени да плащат данък на византийския император. За тях имаме известия даже до век, когато вземат участие в борбата срещу франкските барони, настанени в пелопонеските земи след 1203 год. Сведенията за пелопонеските славяни не престават дори и до XV век. Едва в този момент за тях изчезват всякакви вести. И днес обаче от това изчезнало пелопонеско славянство са останали много следи; тези, които би разгърнали картата на нова Гърция, ще намерят в нея реки, градове, села, планински върхове, чиито имена са чисто славянски.

Асимилацията на това южно пелопонеско славянство се засилва особено много, когато в XV век в Южна Гърция нахлуват многолюдни тълпи албанци.

За българско славянско население, което е живяло и в северната част на днешна Гърция, главно в Тесалия и Епир, имаме твърде много известия. През VII-VIII в. Тесалия е била населена от едно славянско племе Велигостичи; известен е и един негов княз - Окомир. Един византийски автор от X век казва, че някогашните Мирмидонци, над които в Тесалия владее Ахил, носили вече името българи. Това не значи, че старото гръцко население в Тесалия беше българизирано, това значеше само, че земите на това население в Тесалия в X век вече били обитавани от българи.

Войните, които Самуил водеше на юг, походите, които предприемаше в Тесалия, не бяха следователно опити на една безогледна завоевателна политика, това бе стремлението един владетел, който искаше в границите на своята държава да включи част от своето племе, оставаше дотогава вън от тия граници.

За българското население в Тесалия имаме известия и от епохата след Самуила. Кекавмен, един византийски автор, от втората половина на XI век, разказва за въстанието на тесалийските българи и куцовласи срещу тогавашната византийска власт. В една грамота на византийския император Андроник II, от края на XIII и началото на XIV век, се споменуват българите и власите като население от епископията на гр. Стагн, Тесалия. Според едно турско летописно известие в 1423

г. гърците от Лариса повикали на помощ турците срещу местното българско население. Вие виждате, това старо население не само вече славянско, но и носещо името българи, се запазва в Тесалия през цялата епоха на средните векове и доживява до началото на новото време. Окончателното асимилиране и изчезване на тесалийските българи става едва през епохата на робството, едва през XVI и XVII векове.

Закрепен достатъчно в тази област, гърцизмът вече през същата епоха на робството почва да настъпва на север към компактного българско население, което обитавало най-южните предели на Македония. През течение на век и половина (XVII и XVIII векове) бива погърчено почти всичкото население из басейна на р. Бистрица. Околиите Населишка и Гребенска, които преди два и половина века са имали чисто българско население, са днес населени само от гърци; там няма нито един човек, който да говори български. И там, обаче, като паметници на изчезналата в тях българщина са много топографски имена, имената на селища, на реки, на планински върхове, които всеки от вас може да прочете в съвременните карти.

От долината на р. Бистрица гърцизмът през същата тази епоха се разпространява още на север и обхваща планинските земи, които делят тази долина от котловините на Леринско и Воденско. Градът Негуш, който до преди половин век е имал повече от 2000 български къщи, в 1913 год., преди обезбългаряването на тези краища, вече беше загубил своето българско население. Също така е и с гр. Бер.

В Солунското поле, което в средновековието е носило българското название Сланица, българският елемент, - въпреки всички превратности и въпреки грамадното културно влияние на Солун, който през цялата епоха на средновековието представлял един колосален казан, в който се е претопявал българският елемент, - запазва своя български характер през цялото средновековие и през цялата епоха на турското робство. И то не затова, защото българският елемент в Солунско имаше тази съпротивителна сила, която липсваше на българското население на югозапад от него, а защото тук се намеси един външен фактор. Това бяха турските землевладелци, бегове в богатото Солунско поле. Те бяха взели под свое покровителство тамошното българско селско население, което живееше като ратаи в техните чифлици и го закриляха от гръцката пропаганда и от гръцката асимилаторска дейност.

Обаче, не тъй щастлива беше съдбата на друга една част от българското племе, което обитаваше земите на запад от Солун, в Халкидическия полуостров, Лагадинско и Круша планина. За тамошното славянско население, също така част от голямата славянобългарска маса, населяваща и източните, и югозападните предели на Балканския полуостров, имаме твърде много сведения от стари исторически извори.

В Халкидика, изобщо на изток от Солун, е живяло голямото и твърде войнствено славянско племе ринхини. Те са били известни в миналото като смели пирати войници. Заедно със славянските племена от Югозападна Македония и Тесалия, те не един път нападали Солун. Техните малки флотилии кръстосвали Мраморното и Егейско морета. Срещу ринхините и струмците, които живеели из земите по долното течение на р. Струма, били насочвани през VII-VIII в. не един

път походите на византийските императори. Въпреки всичко това, въпреки обстоятелството, че голяма част от тях още в ранната епоха на средновековието бяха отвлечени и заселени като колонисти в Мала Азия, Халкидика успя да запази своя славянобългарски характер през цялото средновековие. От Халкидика произхожда най-старият паметник на славянското глаголическо писмо. За халкидическите славяни българи имаме известия дори и от XVI век. Един французин, който в 1505 г. посетил Халкидическия полуостров, разказва, че по-голямата част от работниците в тамошните рудници са българи.

Погърчването на това българско население в Халкидическия полуостров започва през епохата, в която се извършва погърчването и асимилацията на нашите сънародници на югозапад от Солун, именно през XVI век. Обстоятелството, което усилило тук този процес, беше настаняването на турските номади, тъй наречените „коняри“, в планините на север от Халкидика. Чрез тях българското население в Халкидика бе откъснато от голямата българска маса, която населяваше областите към Беласица планина, и по такъв начин то бе оставено само на себе си.

Гърцизмът срещу Халкидическия полуостров настъпваше от бреговете на морето и откъм Солун. Вече към края на XVIII век южната половина на Халкидическия полуостров нямаше вече никакви българи. Пътешественици, които са посещавали тези места, уверяват, че до неотдавна сред част от населението им са запазени български обичаи, а жените и момите пеят български песни, без да разбират тяхното съдържание. Завладял целия Южен Халкидик, гърцизмът през XIX в. продължава настъплението си и на север. Процесът на погърчването тук, благодарение на редица обстоятелства и усилената гръцка пропаганда, почва да се развива извънредно бързо и вече към края на XIX век и в областта на езерата Бешик и Болбе почти не беше останало българско население.

Малко по-друго беше положението в Серско. Както казах, тук от началото на средновековието живееше племето струмци. На изток от него бяха земите на друго славянско племе, смоляни, което обитаваше и част от Родопските планини.

Срещу тия две племена, както и срещу ринхините, бяха насочени още през VII и VIII векове експедициите на византийските императори, които се стремяха да създадат една сигурна връзка между Цариград и Солун. С десетки хиляди струмци и смоляни през VII и VIII векове биват изселени от своите земи и настанени в Мала Азия. Колко многобройни са били тия славянски маси, пренесени отвъд протоците, можем да си съставим представа от това, че още в VII век Византийската империя набирала сред тях армия от 30 хиляди души.

Въпреки този насилствен емиграционен процес на славянското население, което е обитавало в Струмско, в Серско и по-нататък, към долината на р. Места, българският елемент се запази там. Причината е тази, че празнините, образувани било от византизацията, било от насилственото изселване, бивали запълвани чрез нови притоци от българи, които се спускали от планинските области на Пирин и Родопите. По такъв начин Серската област запазва своя български облик не само през средните векове, но през по-късно време. Тук за средновековния период имаме достатъчно категорични и ясни свидетелства; напр. един византийски автор от началото на XIII век говори, за „българските окръзи около Серес“.

За епохата на турското робство достатъчно свидетелства в това отношение ни

дават документите, които във време на Балканската война бяха намерени в митрополията на града Серес и в архивата на Кушницкия маастир. От тях се вижда, че мнозинството християнско население в Серес през XVII-XVIII в. е било българско. Срещат се даже свещеници, които носят национални български имена, - например името Пенчо. Етническият български лик на Серската област, следователно, се запазваше благодарение на притока на живите елементи, които слизаха от Родопите и Пирина. Този приток продължаваше даже тогава, когато равнините беломорски във времето на турското нашествие бяха безмилостно опустошавани от завоевателите. Същото беше положението и в Западна Тракия и в Деде-Агачката област. Там, обаче, се намесиха други обстоятелства, които не допуснаха тия земи да запазят своето българско население. От време на Балканската война знаете, че населението на Гюмюрджинската област и голяма част от Тракия бе твърде рядко. Причината за обезлюдяването на тамошните земи се криеше в обстоятелството, че те бяха понесли тежки жертви в епохата на турското нашествие. По-късно, когато беха мохамедизирани родопските българи и се създаде голямата помашка група в Родопите, тези помаци образуваха един заслон, който не позволяваше на останалото българско население в Родопите да се свлича към Беломорието. Въпреки това, обаче, българщината от Родопския край успя тук или там да проникне през мохамеданската завеса и се свлече към Беломорската равнина и към Гюмюрджинско. Там преди 1913 година имаше редица запазени български села. Много повече от тях, обаче, бяха напълно погърчени. Тяхното погърчване също така бе извършено в периода от XVII и XVIII, а отчасти и през XIX векове и се дължеше на влиянието на гръцката църква, на организираната гръцка пропаганда, направлявана от Цариград. Наскоро след Балканската война един наш книжовник, който беше обиколил тези места, ми показва един доклад на гръцки училищен инспектор от гр. Деде-Агач. Този последният излагаше на своето началство в Цариград - знаете, че в Тракия гръцките училища бяха под ведомството на Цариградската патриаршия - начините и средствата, чрез които би могло да бъде ускорено погърчването на българщината из Дедеагачкия край. Той съветваше да се изпращат там жени за учителки, които да се омъжват за местни хора, да създават по тоя начин гръцки гнезда, които от своя страна ще въздействуват на останалото население. Ако българщината, прочее, в Гюмюрджинския и Дедеагачкия краища беше тъй много намалена, това се дължеше на мохамеданизирането на родопските българи, на влиянието на гръцката култура, която проникваше тук от беломорското крайбрежие, и на организираната гръцка пропаганда. Положението в Източна Тракия и Одринско се различава от това, което изложих досега. Има данни, че Източна Тракия, Одринската област, долното течение на р. Марица и земите по-на изток още през време на славянското преселение са били заети от славяни от същата група, към която принадлежаха техните братя в Северна Тракия или зад Балкана. Известно е напр., че в VIII век един от князете на ринхините, които обитаваха в Халкидическия полуостров, бива хванат измамнически от гърците и изпратен в Цариград. Оттук той успява да избега и се скрива wśród славяните около гр. Виза. Тогава, следователно, из тия земи е имало доста много славянско население. Обаче Източна Тракия беше изложена още твърде рано на влиянието на Цариград. Тя бе и главната военна база при

борбите им срещу българите; в нея се водеха най-много войни между българи и византийци; тази земя видя най-рано нейното население да се разрежда. Славянските поселници там, от друга страна, се почувствуваха най-рано притеснени от византийската култура и най-рано застрашени в особеностите на своя бит, а преди това в своята политическа самостоятелност. И докато за другите славянски племена в Балканския полуостров имаме известия, за славянските племена, които обитавали Източна и Южна Тракия, нямаме абсолютно никакви вести, факт, който показва, че тяхната племенна организация е била твърде рано унищожена. Все пак, обаче, славянството продължава да живее и в тия земи още много векове под ред. Във всеки случай, в края на XI век и в началото на XII век имаме сведения, какво в земите около Долна-Марица, Деде-Агачко са живеели българи. Тогава, в края на XI в., бил основан при Долна Марица манастирът Вира. Когато започват турските нападения, неговите монаси го укрепяват със стени, населението от околните места почва да дири убежище в него, заселва се и образува днешния град Фере. В акта за основаването на тоя манастир се изброяват села из околността с чисто славянски български имена. Това показва, че в края на XI и XII векове земите около Долна Марица все пак са пазили своето славянско население.

Страшното бедствие за тамошния български елемент започна едва от втората четвърт на XIV век, с нашествието на османските турци. В продължение на цели десетилетия, преди турците да станат господари на Балканския полуостров, тия области на Източна и Южна Тракия биват изложени на безмилостни изстребления. Турците отначало идвали от Мала Азия на малки отряди, плячкосвали, грабили, отвличали населението и се връщали наново в Азия. Още повече се усилват бедствията на тракийското население при византийските междусобици, борбите за престола, отначало между двамата Андрониковци, а в 40-те години на XIV век, между Йоана V Палеолог и Йоана VI Кантакузин. Тоя, който сега се вчита в често пъти сухите описания на съвременниците относно тогавашните събития в Източна и Южна Тракия, не може да не дойде до заключението, че при тия условия, изобщо при тия събития, чиято арена са били ония области, не е било възможно да се запази там селското население в полетата. Дори самите градове са били превърнати в развалини. Не са никак чудни думите на един западен пътешественик, Бертрадон де ла Брокиер, който в 1423 г. е минал през тия области на път от Цариград към Солун. Той разказва, че от Родосто дори до Серес той не намерил нито едно запазено селище и стреха, под която да ношува. Тук-таме из полуразрушените градове той можел да види оцелели жители, живеещи с остатъците от това, което войните, грабежите са могли да им оставят. Това страшно обезлюдяване на Тракия ще ви обясни, защо цялата тази област и в днешно време се явява като земя, в която не са запазени никакви следи от славянска топонимия. Защо тук, с много редки изключения, селищата носят турски имена? - Защото, когато турците се настаняват в тия места, от старото население не е било останало почти нищо.

Като турска етническа област остава Тракия, Южна, Източна и Западна, дори до XVII-XVIII век. Епидемиите, на които турското население даваше изобилни жертви, а също и войните, които Османската империя водеше, донесли масово обезлюдяване, за втори път вече, на тия земи. И тогава българското население,

което бе намерило убежище в съседните планини - Странджа, Източния Балкан, отново започна да се стича на юг и да запълва опразнените полета. Този поток създаде вече един нов етнически, за втори път славянски, български облик на полетата на Източна и Южна Тракия. И сигурно българският характер на тия земи би се не само запазил, би се даже засилил, ако една нова катастрофа не беше сполетяла тамошните българи - това бяха войните между Русия и Турция, на първо място войната в 1827/1828 г. Русите тогава стигнаха Одрин и Южна Тракия. Вам е известно, вероятно, че българското население посрещало русите като свои освободители, давало им съдействие и затова, когато след сключването на Одринския мир армиите на Дибица трябваше да се оттеглят, започна масово изселване на южнотракийските българи. Те знаеха, че ако останат в земите си, чакаше ги турски меч. Това население отиде с русите, за да се пръсне из Молдова, Влашко и Малорусия. Южна Тракия бе отново обезбългарена. Благодарение, обаче, на това, че планините продължаваха да съхраняват своя български елемент, и непрекъснато го изпращаха към полетата, благодарение на пословичната българска плодовитост, Одринска Тракия след няколко десетилетия успя в значителна степен да си възвърне своя български вид и до последната балканска война болшинството от населението ѝ си остана българско.

Но в последния век на турското владичество българският елемент се засилва даже и в земите, които лежаха още по-на изток, из самите околности на Цариград. Благодарение на кърджалийските вилнежи в днешната Южна България, голяма част от нейното българско население трябваше да търси убежище в места, гдето би се чувствувало повече закриляно от централната власт. Такива места, естествено, бяха земите близо до Цариград, гдето кърджалите не смееха да се явяват. По такъв начин, в края на XVIII и в началото на XIX векове се създадоха многочислени български поселения в Чаталджанско, около Деркоското езеро и около Родосто. Обаче българският елемент, който се стичаше в Тракия през XVII и XVIII векове, българите, които бяха останали в тракийските земи и след епохата на Руско-турската война и в 1828/1829 година и тия, които прииждаха, за да увеличат тяхното число, трябваше и тук да търпят поражения от гръцкото културно и народностно влияние, да намаляват поради гръцката асимилация. Тия, които във време на Балканската война са били в голямото село Фенер, недалеч от Чаталджа, и са ходили в неговите гробища, може би са срещали в тях кръстове с български надписи и български имена. В 1912 г. това село беше погърчено. Същата участ са имали редица други села из онази област. Селото Белград, близо до Деркоското езеро, е било образувано от преселници из България. В него през Балканската война нямаше абсолютно никакъв българин. Следователно процесът на асимилацията, въпреки непрекъснатия приток на български преселници от северните земи, бе тъй траен в Южна и Източна Тракия, че обезбългаряваше цели селища с българско население. И тия, които преди войната са били в Одрин, знаят също така, че голяма част от неговото население е от български произход. Както в средните векове в Солун, тъй също и в ново време Одрин бе дълго време един грамаден казан, в който всичко българско, що отидеше там, трябваше да загуби своята народност. Голяма част от населението в Одрин, според разказите на одрински жители, не е нищо друго, освен преселници из балканските градове Клисурса, Карлово, Жеравна и пр., дошли като

работници занаятчии, оженени за гъркини и забравили своята народност. От градовете като Одрин и Лозенград, където по този начин се изгубваше българщината, гърцизмът пъплеше към полетата, за да завладее и тях. Имаме сведения, от които ясно може да се констатира как градове или селища в Южна и Източна Тракия в миналото са били български, а през Балканската война в тях нямаше никакви българи. Прочутото във войната през 1913 г. село Ескиполос, според едно съобщение на един турски пътешественик в XVII век, е било населено само от българи. Тия, които отидоха в 1912 год. там, намериха само гърци. Градът Виза, според съобщението на един руски пътешественик от средата на XIX век, е бил в двете си трети български град, в 1912 година бе вече напълно погърчен. Имаме сведения, че в Родосто през същото време е имало повече от 8000 българи; в Балканската война в Родосто не можеше да се намери българин. Виждате, следователно как гръцката асимилация поглъщаше всичко това, което е наше. Родните балкани изпращаха там на юг силно, здраво българско население, за да се претопи от гърцизма и да стане от своя страна агент за погърчването на нови маси наши сънародници.

Г-да! Аз искам, след като свърших този преглед, да мина върху състоянието на западните покрайнини.

От изложеното вие виждате, че през хилядолетното ни съществуване българщината в южните балкански земи е била подложена на една непрекъсната асимилация. Едно свидетелство за упоритостта на българското племе е, трябва да бъде подчертано това, че то, въпреки всички превратности на съдбата, въпреки всички нещастия и стихийните бедствия, успява да се запази в най-южните балкански земи до епохата на турското нашествие и на много места го преживява, за да бъде подложено на усилен асимилация в последните два века от съществуването на турската империя. Силите, които съдействуваха за обезличаването на българския национален колорит на ония места, бяха от най-разнообразно естество, но на първо място тук действуваше съзнателната гръцка пропаганда, дейността на гръцката църква, въздействието на по-силната гръцка култура. И ние се поддавахме на това въздействие в епохата на робството, защото българският народ беше изгубил самосъзнанието си, нямаше водачи, нямаше кой да го упътва, кой да го научи да пази себе си, да пази народността си. Горедолу също такива изпитания постигнаха нашия народ в западните покрайнини, в които се беше настанило българското славянство. Вам е известно от историята, че цар Борис е владял големата част от Албания, че тя е влизала в границите на България и през времето на Симеона и Самуила. Не зная дали мнозина не са си казвали: какво са търсили тия наши царе в албанските земи, какъв смисъл е имало да се включват в пределите на българската държава тия голи неплодородни области, планински чукари? Г-да! то е било заради това, защото голяма част от днешна Албания, цялата Средна и Южна Албания, в онова време беше обитавана от население, чиито произход бе еднакъв с тоя на всички ония, които обитаваха широката земя на тогавашното българско царство. За нуждите именно на това славяно-българско население, зад Охридското езеро, Борис беше изпратил там Св. Климента като учител. Дейността на Климента се простира в земите на югозапад от Охрид и Преспа чак до гр. Авлона. Вие знаете, че в същите места е действувал и другарят на Климента, Св. Наум. За българския

характер на ония земи в даденото време ние имаме редица други доказателства. На първо място, това е тяхната славяно-българска топонимия. Мнозина от вас ще си кажат: защо? Нима тия земи не са могли да бъдат населени от сърби, които биха заели северозападния дял на Балканския полуостров, нима не сръбски, а български племена са заселили Албания? Г-да! Аз ви казвам, че филологията днес разполага със средства да различава едни езикови остатъци от други и тя констатира, че тия остатъци, запазени в топонимията на Средна и Южна Албания, са от български, а не от сръбски произход.

Съжалявам, че времето не ми позволява сега да се спра по-подробно на този въпрос. Бих ви казал само едно. Из ония албански земи намираме и днес местни имена, в които е запазено старото българско изговаряне на големия юз като он и като ън. Има и днес там селища с названия напр. Ръмбец. Ако в говора на славянското население на Албания се е чувал звукът на големия юз, липсващ в сръбския език, това показва, че то е било не сръбско, а българско. Изговарването на местни имена в Албания със старото е-двойно, като я, а не като е, както то се е произнасяло в сръбския език, показва, че имената на днешните славянски селища в Албания са завещани не от сърби, а от славяно-българи.

Има и исторически данни, които говорят за българщината в ония земи. Ако Албания в средните векове, X и XI векове, би била населена от албанци, ние не бихме могли да си помислим отчаяната борба, която водят последните защитници на българската независимост в XI век, когато Самуил беше в гроба, а неговата държава унищожена. Вие си спомняте, че там някъде, в планините на днешна Албания, сложи главата си и последният борец за свободата на България - Ивац. Дори и след като със Самуиловото царство беше свършено вече, от втората половина на XI век имаме сведения за съществуването на българи в албанските земи, и че тамошният български елемент пазеше живо своето национално съзнание. Един пример от това време е въстанието в Драч в 1040 г., което беше съборило тамошната византийска власт и беше издигнало за цар болярина Тихомир.

Албанците в днешна Северна, Средна и Южна Албания вече започват да се споменават в историческите известия на средновековието едва от втората половина на XI век. Учените са наклонни вече да приемат, че албанската националност се е създала в днешна Северна Албания, а отчасти в земите на днешна Черна гора. От XI век започва свличането на албанците към юг. Земите, които са заемани от старобългарското население, постепенно биват връхлетявани от тях и в епохата, когато не съществуваше българската държава, за да брани българското население, то ставаше плячка на нахлуването на тези сурови планинци.

От средата на XI в. в продължение на век и половина или два, албанците се налагат като господстваща раса във всичките днешни албански земи до пределите на Епир. Какво става със старославянското българско население в тези земи? Част от него бива прогонена, друга част бива изтребена, трети се албанизират, четвърти най-сетне биват продадени в робство.

Нека последните ми думи да не ви учудват. Робството се развива в западните балкански земи особено много, откакто Венеция повежда оживени търговски сношения с тях. Робите са били изпращани по венецианските тържища и от тук са

продавани, най-обикновено, из изток. Че славянското българско население в Албания е представлявало храна на тази търговия, се вижда от едно определение на венецианския сенат от XIV век, според което една партия от роби, вдигнати от Албания, биват освободени само защото се оказало, че не са славяни, а албанци. Въпреки всичко това, българският елемент успява да се запази, макар и частично, в средните албански земи, вътрешна Албания. Запазва се той още повече по източните покрайнини на днешна Албания. За многочислеността на това старо българско славянско население в Албания пак най-големи доказателства са днешните имена на селища, изобщо днешната топографическа номенклатура на цялата област. Според сведенията, които ни дава един новогръцки автор от 1540 местни поселения в цяла Южна Албания, 750, т. е. близо половината са български. Дори до XV век една трета от населението на Северна Албания продължавало да бъде българско. Във венециански документи от XVII век намираме из Северна Албания села с название Вила ди Булгари, Кела ди Булгари, в които живели българи. В XVI и XVII векове голямата част от албанците, особено от Северна и Средна Албания се мохамеданизират. От този момент вече, застанали под покровителството, под закрилата на турската власт, албанците възстановяват положението си като господствующа раса и започват своето разширение не само в земите, които са били албански до този момент, а се движат и по-нататък. Благодарение на това албанско разширение цели области, които в XVII, дори в XVIII век са били населени от българи, вече се албанизират или стават мохамедански. На това разширение на албанците в Западна Македония се дължат тамошните помашки български групи. Българското население в онези земи, за да се спаси от албанския натиск и получи закрилата на турското правителство, е било принудено да приема мохамеданството. Често пъти, обаче, и това не е помагало. И заради това, такива български помаци в края на краищата са били принудени сами да се албанизират. В манастира Св. Иван Бигор, на североизток от Дебър, се намираше до 1913 г., сега не зная къде е, една кондика, поменник, в който са записани дарителите на манастира из населението на околните села и градове. Тази кондика е била почната от началото на XVIII век. На нейните страници са записани имена на села, които днес са мохамедански, заселени с помаци, или пък с чисти албанци. Какво значи това? - Че тяхното някогашно население, което до преди век и половина или два още е запазвало вяра и език, вече отдавна е загубено.

Голям удар беше за българщината в Южна Албания въстанието на някогашния Али Паша Янински. Водените от него арнаутски орди се втурнаха към съседните земи, тяхното население беше пръснато, изстребено или принудено да приеме мохамеданството. Областта Опара, 30-40 клм. западно от града Корча, преди век и половина е била населена с българи. Сега там няма никакъв българин. Албанското разширение достига до югозападния край на Охридско езеро. Градът Поградец е албанизиран. Спасена е българщината в околността на манастира Св. Наум, това старо българско светилище, което образувало бариера за албанското нашествие. На север към Дебър албанизмът е заел не само течението на Дрин, но е отишъл към Гостивар и Тетовско. Нека обърнем внимание на обстоятелството, че албанизирането на някои земи продължаваше непрекъснато, дори и до времето на Балканската война. На запад от Охридското езеро и

течението на р. Черни Дрин има села, които до преди 70-80 години се знаеха български, но които към времето на Балканската война вече бяха албански. Минавам към земите в Северозападна Македония, на първо място към областите зад Шар планина. Отдавна се смята, че пределът на българщината на северозапад в Македония е планината Шар. Несъмнено е, че това състояние е доведено след едно многовековно развитие, при което населението зад Шар вече беше загубило своето българско съзнание, а до известна степен и своя български език. Обаче за миналото ние можем да твърдим - и аз ще ви приведа някои данни - че голяма част от това население, което е обитавало високите земи и зад Шар, е било от български произход. На първо място, името на гр. Призрен, което се е произнасяло в средновековието Призрян, показва, че това име не е могло да бъде сръбско, а българско, защото в случая е-двойно се произнася я, а не е. Друг факт. Начело на голямото въстание в 1072 г. в Северна Македония застанали македонски боляри. Целта бе да се възстанови царството на Самуила. За въстаниците беше голям въпрос да намерят авторитетно лице, което да застане начело на движението и на което да възложат върховната власт над българските земи. И тъй като от потомците на старата българска династия на Самуила нямаше никой налице, въстаниците се отнесоха към сръбския владетел Михаил, който владееше в днешна Черна гора. Михаил изпрати своя син Константин Бодин. Бодин бе провъзгласен за български цар от събранието на българските боляри в Призрен. Тук бе обявена българската независимост.

Обезличаването на българщината в тези земи започва в една доста ранна епоха, още през средните векове, когато сръбската държава започва да се шири към югоизток. Притиснати от маджарите от север и северозапад, сръбските владетели видяха, че им остава едничка посока за разширение към българските земи, към Северна Македония. Сръбското настъпление започва там още от XI век, обаче въпреки всичките усилия на сръбските владетели в това отношение, Призрен стана сръбски едва в средата на XIII век, следователно едва в края на средновековието.

Днес това старо българско население зад Шар, благодарение между другото и на влиянието, и на действието на сръбската Ипекска патриаршия, възстановена в XVI век, е сърбизирано и е загубило не само своето българско съзнание, но и езика си. Обаче има една област също така на северозапад от Шар, чието население и днес говори български език. Това е населението в тъй наречената Гора, между планините Рудока, Коритник и Шар, по течението на р. Люма. В нея се наброяват 35-40 села от българи мохамедани; днес тя се намира в пределите на Албания и образува най-крайния североизточен ъгъл на Албанското кралство. Българите от Гора са били принудени да приемат мохамеданството, както се мохамеданизирали и българите по цялото протежение на р. Дрин в Западна Македония. По зла съдба, днес мнозина от гораните живеят в нашата България и аз съм сигурен, че малцина ги познават: те идват между нас като бозаджии и халваджии; ние ги смятаме за чужденци и те са принудени вече да се считат за такива.

Не по-друга е била съдбата на старото българско население, което е живяло по долината на р. Морава. За моравските българи имаме твърде много известия. През времето на Бориса, Симеона и Самуила в тези области са се намирали

българските митрополитски центрове Ниш, Браничево на изток от устието на Морава, Белград и Срем, днес Митковица, на р. Сава.

Аз ви говоря всичко това с известно чувство на стеснение. Мисля, че мнозина ще си кажат: какъв шовинист е застанал пред нас и какви работи разправя! Г-да! Фактите са факти, можем да се стесняваме от прозвището шовинист, можем да считаме, че шовинизмът е беда за един народ, обаче не можем да игнорираме това, което данните на историята говорят.

Пределът между сръбското и българското племе в Балканския полуостров е бил на запад от долината на р. Морава. Името Срем, на гръцки писано Трам, е произнесено като я, показва, че в областта около тоя град е живяло славянско население, което по език се е отличавало от сръбските племена на югозапад. Градът Ниш в 1040 г. става център на българското въстание на Петра Делян. Византийският автор разправя, че когато Делян, внук на Самуила от унгарска принцеса, се явил в Ниш, населението, което открило в неговото лице потомък на българските царе, се вдига за възстановяване не на сръбската, а на българската държава. През XI век започнаха кръстоносните походи. Пътят на кръстоносните походи е през Моравската долина и от там през София - Одрин. Кръстоносните летописци, които говорят за населението, което е живяло в Моравската област, навсякъде го наричат българи, никъде не става дума за сърби; споменуват се и печенези, преселени там от първата половина на XI век. Белград се нарича Алба Булгарика - Българска Бяла. Долината на р. Морава от устието ѝ е било покрито с грамаден лес, който кръстоносците наричали „Силва Булгарие“, „български лес“. Той е бил страхът на кръстоносците, защото са им били устройвани засади от местното българско население, което изстребвало техните пръснати отряди заради притесненията и грабежите, които си позволявали.

Ниш става сръбски едва след прочутата битка при Велбуж, 1330 г. Ако тоя град е имал вековно българско минало и ако едва в 1330 г. става сръбски, ние можем да се запитаме дали с по-малко право трябва да го считаме за български град от един Кюстендил напр., който също така от тази дата става сръбски?

Но за българския характер на населението в Нишката област, и изобщо в долината на тъй наречената Българска Морава, имаме данни не само от средните векове, а и от по-ново време. Тях ще ги намери всеки от вас, който поиска да прегледа това, което пътешественици от по-ново време са писали върху балканските земи. Същият Бертраден де ла Брокиер, за когото ви споменах по-рано в описанието на Моравската долина, нарича Ниш български град и казва, че при него се намирала границата между българи и сърби. Също за българския характер на цялата област към Враня и Лесковец говори друг един пътешественик през XVI век. В XVII век един друг описва населението в Нишко, Вранско, като българско. Най-сетне, и което е най-важното, такива признания имаме от средата на самите сърби. В Географския институт на нашия университет би могъл всеки от вас да намери карти, сръбско издание от 40-те и 50-те години на миналия век, в които областта на Ниш, Пирот, Враня и Лесковец са означени с името „Бугарска“. В 1821 г. в Ниш стана опит за въстание против турската власт; в него беше замесен местният владика и първенци българи. Турската власт наказала виновните с обесване. Тогавашните сръбски вестници съобщават, че епископът Мелети и троица българи били обесени в Ниш, защото искали да съборят

царството на султана. Ниш беше градът, който заедно със София и Пловдив поведе борбата против византийското фанариотско иго през втората половина на миналия век.

В Моравската долина, в Белград и Тимошката долина сърбите се явяват като пришелци през твърде късно време. В Белград до края на XIII век никога не бяха стъпили сърби. За неговото владение дотогава спореха българи, маджари и византийци. Сърбите още обитаваха земите на югозапад към сръбска Морава и Новопазарския санджак. Белград става сръбски в 1204 г. Тясната ивица на юг от Дунава и Сава от устието на Морава до Дрина бе тогава владение на маджарските крале и образуваше васално тям княжество. Един от сръбските крале, Драгутин, който бе се отказал от престола, получи като подарък от шуря си, унгарския крал Владислав IV, владението на цялата тая област до Морава. И едва след смъртта на Драгутина, 1316 год., тези земи влязоха във владението на сръбската държава. Земите на изток от Морава обаче оставаха български. Покраинината западно от Тимок до устието на Морава образуваше към края на XIII век Браничевското българско княжество. Там сърби не бяха отивали никога до 1296 г., когато за пръв път го завладяха. Земите обаче от целия басейн на р. Тимок до околностите на Ниш, през всичкото време на средновековието останаха български земи. В XIV в. те образоваха част от владенията на Видинското княжество и останаха в него до момента, когато то падна под ударите на турците. В крепостта Свърлиг на Тимок, североизточно от Ниш, се е намирало прочутото Евангелие, от една бележка на което ни стана известно името на бълг[арския] цар Ивайло. Без него ние не бихме знали сега, че сме имали владетел с това име. Тези земи през течение на цялата ни история живееха с общите интереси на българския народ и българската държава. Тия земи бяха присъединени към Сърбия едва преди стотина години, в 1833 г. Те бяха подарени от турците на сръбския княз Милош. Едва от това време почна посърбяването на Тимошката област.

Процесът, който изложих досега и при който нашият народ е загубил цели покрайнини заедно с маси от своето население, не се е развивал само в земите на запад и на югозапад. Не по-малки бяха загубите, постигнали нашия народ през турското иго и в северните български земи. Събитията, които ги предизвикаха, бяха въстанията и войните на Турция с австрийци и руси. Чипровското въстание в 1688/1689 год. прокуди десетки хиляди българи из Западна България и ги изпрати като бежанци в Западно Влашко и Трансилвания. Преди това Търновското въстание в 1596 год. бе предизвикало една още по-голяма емиграция на българското население от цяла Северна България към тези земи. Числото на чипровчани, които в края на XVII век бяха напуснали своите огнища и потърсили убежище в чужбина, бе засилено с изселението на павликенските българи, някогашни богомили, в първите десетилетия на XVIII век. Когато започнаха войните между Русия и Турция, напастите зачестиха. След войната през 1769 година, която свърши в 1774 г. с Кючук-Кайнарджанския мир, от Добруджа и от Североизточна България се изселиха повече от 150 хиляди души, които се пръснаха по Влашко, Молдова и Бесарабия.

Втората Руско-турска война в 1787 год. свърши с Яшкия мир, след който нова и още по-голяма вълна от българи трябваше да търсят прибежища в Заддунавските

земи. Пресмята се, че повече от 300 хиляди души българи е трябвало да напуснат България. Войната от 1806 до 1812 год. свърши с изселването на нови 100 хиляди българи в Заддунавските земи. Войната в 1828–1829 г. повлече на север други маси преселници, тоя път из Югоизточна България и Одринско. Най-сетне, въстанието във Видинско, в Ломско и Оряховско в 1850 г. повлече ново много голямо изселване от северобългарските земи през Дунава.

Г-да, струва ми се, че много злоупотребих с вашето търпение, но длъжен съм да спра вниманието ви на още един факт, който, може би, мнозина не знаят, но който всеки българин трябва да има пред вид.

В днешна Румъния, Влашко, Молдова, Трансилвания е живяло в средните векове многочислено българско население. Старата българска държава от Крума до Симеона ненапрасно бе включила в пределите си тия земи. Това старо българско заддунавско население бива претопено след нашествието на власите, които идват тук от северозападните краища на Балканския полуостров. И сега, обаче, са запазени в днешните румънски земи редица местни типично български имена на много градове и села. Градът Букурещ е разположен на реката Дъмбовица, славянско име, в което е запазено старото българско произношение на ъ като ън. Окръгът на Букурещ - Илфов носи името си от старото българско Елхово, което се споменува във влашките грамоти. Името на града Къмполунг, първа столица на Влашко, е превод на българското „Дълго поле“, което също се среща в старите влашки грамоти.

Асимиляцията на това старо българско население в румънските земи бива завършена доста късно, едва след като турците вече бяха завладели Балканите. То оставя, обаче, свои следи не само в топонимията на тия земи, но и в румънския език. На тия, които знаят румънски език, може би не е неизвестно, че в него най-малко една трета от думите са от славянски, респективно български произход. Българската писменост в румънските земи се задържа до началото на XVII век. Тя не е представлявала за румъните това, което латинският език и писменост бяха за западноевропейските народи. Който чете влашките грамоти от XV и XVI векове, лесно може да види, българският език, на който те са написани, е един жив език, който се е говорил тогава в Румъния. Това е езикът на старото българско население, живеещо там от векове и претопено от румъните в ново време. Новите български преселници, които при въстанията и войните в XVI-XIX в. намират убежище зад Дунава, увеличават българската кръв, консумирана за създаването на румънската народност. Тъй голямо е било числото на преселените българи в Румъния през епохата на робството, че и днес дори се помни как цели окръзи и околии в Румъния са били покрити с български селища. В околията на Александрия и днес се знае, че българският език се е чувал по-често от румънския. Имало е в Букурещ квартали от българи, и в Браила също. А тези, които бяха в Румъния през време на последната война, знаят навярно, че в околностите на Букурещ още има цели села, в които се говори чист български език.

Г-да! Днес се изчислява, че в Банат и Трансилвания се намират най-малко 10 до 15 хиляди души българи; че в днешна Русия, без Бесарабия, в губерниите Таврическа и Херсонска живеят най-малко 80 хиляди души българи. Числото на българите в Румънска Бесарабия е повече от 200 хиляди души. Там има два

чисто български града - Болград и Комрат. Други десетки хиляди живеят в Сев[ерна] Добруджа, взета от румъните през 1878 г. Някои изчисляват, че българите, които са избягали в Румъния през епохата на XVI-XIX в., са достигали до цифрата 80 хиляди души. Повечето от тях днес вече са претопени. Точни статистики нямаме, но с изключение на българите в Бесарабия и Добруджа, днес в останалата Румъния едва ли са запазени повече от 120 хиляди души. Във век и половина, значи, във Влашко и Молдова са претопени повече от ½ милион наши съотечественици.

Г-да! Аз вече искам да свърша и ще ви моля да чуете и моето заключение. Родоначалникът на нашата революция Раковски едно време хвърляше страшни упреци против русите, като ги обвиняваше, че с войните срещу Турция са съдействували за обезлюдяването на България и унищожаването на българския народ. Раковски в известен смисъл бе прав. Но тогава българският народ бе лишен от възможността да пази себе си, сам да бди върху своите съдбини. Можем ли да се извиним, че и днес ние сме лишени от средства за самозапазването си? Да запазим това, което още ни е останало? От моето изложение вие видяхте, че много земи в Балканския полуостров, които са били населени с българи, вече са обезбългарени, че маси от наши сънародници са изчезнали. Последния страшен удар в това отношение ние претърпяхме в Балканската война, когато българският елемент и българската реч трябваше да изчезнат от Тракия, Източна и Западна, и от южните и източните предели на Македония.

Когато чувате за асимилацията, на която ние сме били векове под ред подложени в земи някога наши, когато ви говоря и за това голямо число български преселници, пратени и изчезнали тук или там, всеки от вас ще си зададе въпроса: та само ние ли като народ сме давали преселниците, само ние ли сме били асимилирани, та нима ние не сме претопявали другите, та нима има народ, който не е давал храна на чуждата асимилация? Та нима само ние е трябвало да гледаме как от живото тяло на нашия народ са се късали части, за да бягат в далечни страни? Бихте ми казали, че сърбите в турската епоха, особено след голямата Австро-турска война в края на XVII век, също така бяха принудени да напуснат земите на стара Сърбия, Новопазарския санджак и да бягат в Австро-Унгария, че румъните също са били принудени да излизат вън от пределите на тяхното отечество и да се настанят в Русия и Унгария. - Злощастieto на нашия народ се състои в това, че ние не можахме като сърби и румъни да съберем тези, които се изселваха. Нашата зла съдба е там, че от нас се изселваше не излишекът от българското население, а маси, които оставаха след себе си пустинни области. Не би било особена беда за един народ, ако той изпраща излишека на своето население в чужди земи. Вам е известно, че от такава емиграция се подхранва Америка. Беда за нас бе, че не сме изпращали само излишната част от своите сънародници, но че това население, което е напускало стеснените граници на българското отечество, е отивало, за да изчезне в земи, които са далеч от нас и в които то не можеше да запази националността си и културния контакт с останалата част от българското племе.

Не само това. Сърбите, които в XVII век се изселват в Унгария, заемат там земи, непосредствено до самата Сърбия и от своя страна създават в тях едно ново

културно огнище, което се отплаща на своята майка, на старата Сърбия. Сръбските бежанци, които населиха Банат, Срем, създадоха под австрийска власт култура по-висока от тая в самата Сърбия и станаха разсадници на тая култура в старото си отечество. При това те образуваха там една компактна маса, която не се поддаваше на асимилация и дочакаха деня, когато разширеното Сръбско кралство предяви претенции върху техните земи и ги присъедини към общата държава. Сръбското изселване през XVII в. не само че не предизвика загуби за сръбското племе, но позволи на Сърбия да включи днес в своите държавни предели нови земи. От друга страна, тези земи, които изселниците бяха напуснали, не бяха изгубени за сърбите и за сръбската държава. Същото бе и с Румъния. Чрез преселения и бавна колонизация румъните спечелиха Бесарабия и Банат в етнично отношение. И дойде моментът, когато румънската държава предяви претенции върху тия нови земи и ги включи в пределите си. У нас ставаше тъкмо обратното. Местата, от които се изселваха българските маси, оставаха празни. На техните земи, понеже не бяхме в състояние да попълним изгубеното население, се настаняваха чужденци. На мястото на българите, които при въстанията и войните между Русия и Турция се изселваха зад Дунава, за да се загубят, идваха власи, които образуват и днес един пояс около дунавския ни бряг, дойдоха татари, преселници из Русия, които в голяма степен заличиха националния български характер на старата Добруджа. Чрез принудените изселения се губеше българският вид на земите, които векове под ред бяха наши, когато от друга страна изчезваше за българщината и емигриралото население, защото ставаше плячка на чуждата асимилация. Но вие ще ми кажете, - асимилирали са се и се асимилират не само българи, а и големи народи - германците в областта на Рейн, италианците във французката Ривиера. Има асимилация и асимилация. Има народи, които не могат да устоят на натиска на една по-висока култура и се поддават на нея, но в същото време тия същите народи на други места упражняват асимилация над други народи и ги приобщават към себе си. Ако германците са загубили твърде много земи зад Рейн, те са увеличили най-малко с $\frac{1}{4}$ числеността на своята народност чрез асимилацията на старото полабско славянство, в източните земи на Прусия и Саксония. Нашето нещастие не е само в това, че сме народ, който през течение на вековете е губил части от себе си, и от земите си, без да бъде в състояние от своя страна да спечели нещо или да компенсира загубите на едно място чрез печалби на друго. Нашето нещастие е главно в това, г-да, че ние и днес сме, може-би, едничкият народ, части от който още са подложени на този процес на неспирна асимилация и който не е в състояние или пък прави твърде малко, за да го спре. Защото, след като преди няколко години изгубихме Тракия, изгубихме Южна и Западна Македония, в народностно, а не само в държавно отношение, ние днес виждаме как нашите сънародници и в останалата Македония са подложени на един режим, на който аз се боя дали ще бъдат в състояние да устоят. След като бе загубен национално българският лик на цялата Моравска област, на насилствена денационализация на югозапад са подложени сега други широки български земи. След като стотици хиляди българско население е вече отдавна погълнато зад Дунава, в днешно Влашко, на безчовечен гнет са подложени наши сънародници в Добруджа; целта е да се заличи народностният лик и на тази

българска земя.

Г-да! Аз не съм се явил пред вас тук, за да проповядвам войни за възвръщането на тези земи, в които още живеят българи, не съм проповедник на авантюри. Най-малко в днешно време трябва да се увеличаваме от подобни желания. Аз искам, обаче, да изтъкна пред Вас, че както в човешките общества, тъй и в природата, съществува един основен закон, то е законът за самосъхранението. Той не се проявява само в естественото разплодяване, той се изразява в търсенето на средства и възможности, чрез които индивидите, били те еднолични, били колективни, съхраняват това, което вече са създали. И както в широкото царство на природата родовете и индивидите, които не са могли да намерят достатъчно средства да се самозапазят, в края на краищата изчезват, същото става и с човешките общества. Г-да, нека не забравяме, че както има изчезнали животински видове, тъй също има и изчезнали народи. Аз искам да се спрете на тази мисъл и съобразно с нея да си зададете въпроса: какво трябва да се прави за в бъдеще. Днес българската народност обитава не само границите на нашата държава. След всичко, което вече безвъзвратно е загубено, има още широки покрайнини - знаете ги кои са - в които българското племе е подложено на денационализация. Наша длъжност е да помислим не за присъединението на тия покрайнини към българската държава, а какво можем да сторим за запазването на нашата народност там, с какво може да се помогне на нашите сънародници, за да спасят те едничкото, което им е останало: народно съзнание и език. Защото не сторим ли това, след една или друга година българщината ще остане да бъде представлявана само от българите, които живеят в пределите на свободното царство. А един въпрос е, и аз съм длъжен да го подчертая сега, дали и тук сме сигурни, дали и това, което ни е останало, ще можем да запазим.

До преди години, ние бяхме кредитори; ние искахме от Сърбия Моравско, от Турция - Македония, от румъните - Добруджа. Беда е не толкова това, че българската държава трябваше да се откаже от всичките тези покрайнини, а че българщината в тях е застрашена от пълно изтребление. Нашите западни съседи, недоволни от асимилацията на Поморавския край, отдавна хвърлят очи на западните ни покрайнини. Нашият северен съсед, също настървен от това, което досега погълна - знаете, че апетитът идва с яденето - вече поглежда към десния бряг на Дунава, към Видинския край. Аз не зная, г-да, дали не ще настъпи момент, когато ще се видим длъжни да доказваме, че Видинският край е български, а не румънски, че земите на запад от Искъра са български, а не сръбски земи! Мене ми се струва, че това са въпроси, над които трябва да се замисли всеки един от нас. Отговорът им не може да бъде друг, освен този: че тази част от българския народ, която още е останала свободна, ще трябва на всяка цена да намери средства и възможности, за да запази преди всичко себе си, в границите на собствената държава, а след това - и да не позволи да бъде извършено престъплението, което ще изличи българското племе от земи, в които от векове под ред е живяло и в които още живее.

Сп. „Отец Паусий“, София, г. I, 21 октомври - 18 ноември 1928 г., бр. 12 и 13, с. 208-219.

За културната криза у нас

Ако някой би поискал да си изясни смисъла на живота ни от Освобождението насам, особено през времето на последните десетилетия, останал би слисан от странностите, с които тоя живот е изпълнен. Като че ли основната и най-съществена черта в него е отсъствието на всякаква логика. Казал би човек, че сме живели, за да творим парадокси, да доказваме, че сме способни да извратим или да стигнем тъкмо до opakото на всичко онова, което навсякъде и у всички представя цел на всяко естествено и здраво развитие.

Тоя факт в една или друга степен се набелязва у нас решително всъде. Нигде обаче той не изпъква с такава сила и нигде значението му не е тъй голямо, както в областта на образованието и изобщо на духовното ни битие.

Жертви за народната си просвета ние, общо взето, никога не сме скъпели. За това в делото на народното образование минавахме за народ, който далечно е определил съседите си. И не само при един случай с гордост сме сочили, че по общия брой на училищата си и по процента на грамотността сме почти достигнали равнището на големите културни народи. Още по-значителен изглежда напредъкът ни в ръста на средното образование. Тук вече по относителното число на своите училища – поне до преди година и половина – ние едва имаме равни на себе си. И рядко някой народ може да се похвали с едно – съответно на числеността си – тъй голямо количество „интелигентни“ със завършено средно или висше образование, каквото вече имаме ние..

Всичко това обаче е само едната страна на въпроса, парадната му външност. Всъщност, всеобщата ни грамотност, за която тъй самодоволно обичаме да говорим, представя истинско недоразумение. Най-малко за три четвърти от всички грамотни хора у нас простото писане си остава най-сложното измежду всички изкуства. Тия, които през време на войните са имали възможността да преглеждат войнишката кореспонденция, знаят, че обикновеният грамотен българин не може сносно да напише дори няколко реда. А неграмотността у нас съвсем не е явление специфично за тия, които дължат образованието си само на първоначалното училище. В известен смисъл нещо съвсем обикновено е тя сред питомците и на средното. Разбира се, тук не е дума за неустановения, а в някои случаи и съвсем непоследователен официален правопис, който след няколкократните си промени поставя при някои случаи в затруднения и най-опитни книжовници. Средният тип образован българин не е в състояние да „съчини“ правилно, без груби граматически, езикови или стилни грешки, нито една страница. За това, въпреки грамадното количество „интелигентни“, с каквито вече е претоварен животът ни, толкова малко са българите, които могат да мислят правилно и да излагат на книга мислите си. Когато един чужденец учи езика на дадена страна, обикновено му препоръчват да чете нейния периодически печат. Това е не само, защото в него се пише просто и ясно, както хората обикновено си говорят, но още и защото главното изискване, на което навсякъде един публицист трябва да отговаря, е – да пише стилно и граматически издържано. Само у нас на това условие никой не държи. И всеки, който е общувал с чужденци, навярно не еднаж е слушал оплаквания от българския език на нашата преса. Тя не само че не съдейства да се развие и затвърди, но обикновено похабява чувството за правилна реч.

Това, което е в пресата, в още по-големи размери е в държавните и обществените ни учреждения. Те откриват време си остават най-удобният и спокоен приют на безграмотността. Обикновеният нашенски чиновник – голям или малък – продължава да бъде олицетворение на човек, който не само че не знае граматиката на своя език, но няма и най-елементарен усет за него. Поради това нигде този език не се обезобразява тъй, както в благословените български канцеларии. Не напразно най-забавните страници на хумористическия ни печат са тия, в които се поднасят образци от словесното творчество на нашето чиновничество. А езиковата култура е най-елементарното качество на образования човек. И който нея не притежава, е лишен от първото условие за всяко по-нататъшно развитие; както – и училищна система, която не смогва нея да насади у питомците си, сама дава доказателства за своята негодност. Но това тържествено шествие на полуграмотността у нас не е нещо, което съществува изолирано и само за себе си. То е само частичен и външен израз на друго явление, по-съществено и с по-голямо значение: необикновения ръст на така наречената полуинтелигенция. Особените условия, всред които светът се озова след голямата война, предизвикаха появата на тая социална категория почти във всички страни. Но докато там тя е нещо ново, у нас – поради причини чисто нашенски, тя не е липсвала никога през целия период на свободното ни съществуване.

Освобождението ни заваря в много отношения съвсем неподготвени, за да заживеем, както трябва. Държава и общество за устройството и управлението на многобройните си и разнообразни служби чувстваха нуждата от цяла армия малко или много квалифицирани работници. Потребни бяха хора за разните клонове на държавното и обществено строителство, дейци в стопански и културни институти, школувани специалисти в различните свободни професии или технически служби. Трансформирането на народното ни стопанство, поради новите условия на производството и размяната и поради настъпилата сложност в социалните отношения, изискваше и от обикновения жител на града и селото знания, от каквито в миналото рядко който чувстваше особена потреба.

Пред това, тъй остро усетен, недостиг от образование и от „учени“ хора, държавата не можеше да остане безучастна: тя бе най-рано и най-силно засегната от него. Притуря се още и съзнанието, че като народ във всяко отношение сме твърде закъснели и че на всяка цена трябва да догоним тия, които с ни изпредили. Всичко това превърна грижите за **екстенсивния ръст на училищната просвета**, особено тия за средното и висше образование, в основен стимул на културната ни политика. Колкото недостатъчно подготвени и да се явяваха питомците на нашите училища, и тия, които се изпращаха да добият набързо образованието си в чужди учебни заведения, те все пак се явяваха по-годни от другите, които не бяха минали никаква школа. Увлечени в това направление обаче, ние отивахме към все по-големи крайности. Защото и след като нуждата на държава и общество от масов приток на интелгентски кадри вече значително намаля, процесът на тяхното създаване не само че не бе ограничен, но се и засили. Паралелно с това, вместо да бъдат повишени, намаляваха и изискванията, на които трябва да отговаря образованият човек. Безспорен, но многозначителен факт е непрестанният стремеж у нас от десетилетия насам да се облекчи учението, да се

направи то възможно по-просто, следователно, – достъпно и за най-посредствените. „Модерни“ педагогически веяния се надпреварваха, за да се поставят в услуга на това движение, при което всеки можеше да получи формално признание за образован човек.

Така, заживяло още от самото си начало при условия твърде неблагоприятни за работа, българското училище все повече падаше, вместо да се издига и да засилия въздействието си върху своите питомци. И всяко ново поколение от тия последните излизаше от него по-малко подготвено. Вместо да превъзхождат духовно своите бащи, децата се явяваха по-негодни от тях.

Намесиха се причини и от друг характер, които стихийно тласкаха развитието ни в еднаж поетите насоки. Войните предизвикаха дълбоко разстройство в икономическия ни живот. Националното ни богатство намаля; извънредно много се ограничиха и възможностите за поминък чрез непосредствена стопанска дейност. Така животът и земята ни се оказаха вече тесни за поколенията, които подрастват. И при липсата на всякаква други възможности, там оставаше единствения изход – да се насочат към училището. Знанието е най малкото, което ги интересува; склонност към духовни занятия грамадната част от тях съвсем и не чувства. Това, което те дирят от училището, са дипломите, а от живота – хляб и след това, – удобство и лека кариера.

Така се създаде и увеличи, докато най-сетне доби пълно преобладание в живота ни, тая маса от хора, свършили разни видове училища, претенциозни и самонадеяни, но в голямото си мнозинство лишени от всякаква култура; късогледни егоисти, за които светът свършва там, додето се простират границите на собственото им благополучие, или – в най-благоприятен случай – задълженията, които им налага тяхното непосредствено занятие. Повърхностни, лениви и равнодушни, те са готови обаче да резоньорстват на всяка тема. Самодоволни, защото им липсва самокритика, те се явяват критически настроени към всяко творческо усилие в нашата общественост, понеже знаят, че тъй се освобождават от задължението да му сътрудничат. В едни случаи безпринципни и способни на всеки компромис, а в други – готови да се наредят зад всяко модно веяние, щом като, без да изисква от тях каквито и да било жертви, то им обещава некакви облаги, или поне им осигурява възможността да минат за напредничави. Това са хората, които дирят равните пътища в живота и се плъзгат по повърхността му, но никога и не помислят да надникнат в скритите му гънки. Цялата мъдрост, с която живеят, се изчерпва със заучени формули. Повечето от тях нищо не търсят да разберат и научат, поради простата причина, че нямат никакви духовни потреби, а не са свикнали и да мислят.

Тая маса от полуобразовани хора се среща днес във всички среди на нашата общественост – от низините до върховете ѝ. Затова животът ни е задръстен и обречен на безплодие. Нашето нещастие обаче произтича не толкова от големия им брой, колкото от това, че те у нас никога не са били лишени от възможността да играят значителна роля в тоя живот, а през последните десетилетия – да изстъпят и като ръководна сила в него. Те се явяват навсякъде: в публичността – като безогледни демагози; в държавни и обществени учреждения – като важни бюрократи. Намираме ги в стопанските и културни институти, гдето дават вид, че промишляват и работят; по стъгдите, гдето шумят, или по ъглите, гдето шепнат,

недоволстват и интригуват. От тях зависи всичко. Защото те са, които създават настроенията и могат да използват всяко обществено недоволство, при все че – като решаващи фактори, – именно те или техни събратя са истинските сеячи на всяко разочарование и отрицание. Те държат в плен и съзнанието на масите. Тия последните в душата си ги ненавиждат, но вървят след тях поради това, че няма други, след които да тръгнат: срещу тях в живота ни липсва всякаква организирана сила. И няма откъде да се яви. Защото през целия период от освобождението си до днес ние не успяхме да създадем в средата си това, което се нарича **духовен елит – обществен** слой от морално здрави, проникнати от традициите на своя народ и всестранны просветени люде, каквито стоят начело на всяко нормално развиващо се общество, ръководят и съгласуват или контролират отделните негови прояви. А, като що годе значителна обществена величина, не се създаде у нас и оная **културна среда**, от която такъв духовен елит би могъл непрестанно да се попълва и обновява, която заедно с това би му служила за необходима обществена опора, осигурявала би му възможността да въздейства върху съзнанието на масите. Обществените функции на подобен елит се изпълняват у нас от същата полуинтелигенция.

Тая е причината, загдето нито в една област на националното си и държавно строителство ние нямахме и за това не можехме да следваме здраво обмислени и ясно начертани цели и загдето отсъстваше всяка приемственост в развитието ни. Липсата на кристализирана и носена от обществен елит национална мисъл у нас обяснява също тъй, защо въпроси от съдбоносно значение за племето ни от десетилетия напразно очакват да бъдат, не дори разрешени, а просто съгледани; защо големи културни почини остават в областта на мечтите и на хубавите пожелания, а други, поради това, че липсват хората, които би могли да им дадат плът и кръв, залиняват още при самото си раждане.

До каква степен е опустошен животът ни и колко голяма е липсата на „хора“ у нас, се вижда особено днес, когато тоя живот е спрял върху един от най-съдбоносните си завои. Искаме да ликвидираме с миналото, а не знаем как да сторим това и с какво да го заменим. Нужни са умове, за да покажат пътищата, които трябва да се поемат, водачи, които да поведат из тях, и най-сетне – кадри от изпитани труженици, които да ги разчистят и направят проходими. Не се явяват обаче нито едните, нито другите. И в усета за пълното си безсилие се виждаме принудени да се занимаваме с формите и да припишем всичко тям, забравяйки, че всяка форма е израз на определено, съответно ней съдържание, без наличността на което е обречена неминуемо да се из роди и свърши с резултати тъкмо обратни на тия, които са били очаквани от нея. Нали именно на това обстоятелство – отсъствието на живо, предварително дадено съдържание, т. е. на идеи, които носят разрешение на узрелите проблеми, и на хора, годни да въплътят тия идеи, – се дължи несполуката на всички по-раншни опити да бъде изведен живота ни от безпътица, нали все поради същата причина такъв край, изглежда, ще бъде отсъден и на последния измежду тях?

Обикновено се счита, че изворът на всичкото зло в живота ни днес лежи в нещастния изход на войните, в умората и разочарованията, които те донесоха на народа ни. Вярното в случая е единствено това, че войните с всичките им последици само спомогнаха, щото кризата да получи особено болезнен характер.

Защото претърпените погроми не бяха нищо друго, освен естествена последица все на същия основен недъг у нас – отсъствие на зряла национална мисъл и на водачи дорасли за призиването си. Нима нашият физически и духовно тъй здрав народ, след като даде всички поискани от него усилия и жертви в тия войни, би стигнал до катастрофа, ако тия, на които всецяло бе поверил съдбините си и които бяха **длъжни** да промишляват за него, знаеха какво вършат и накъде го водят?

„Политици“ от разни степени и величини ние винаги сме имали в изобилие, дори много повече, отколкото това е естествено и нужно за един народ като нашия. На политиката у нас винаги се е гледало като на най-лесното и най-достъпното от всички занятия. За това и полуинтелигентът намери в нея най-благодатното измежду всички поприща. И тъкмо тази е причината, загдето тук бе тъй пълна липсата на творчески умове и загдето обикновеният политически деец у нас – както нигде другаде – до такава степен е лишен от подготовката и изобщо от качествата, необходими за това, може би, по-сложен от всеки друг род дейност. Някога историкът на нашето време ще се чуди на жизнената сила, развърната от народа ни в преживените големи събития; ще се чуди, може би, и на издръжливостта му в тежките следвоенни години. Това обаче, над което сигурно ще спре най-много вниманието си, ще бъде въпросът – как този силен и бодър народ в най-критическите години на новата си история не смогна да излъчи из себе си нужните му водачи, а остави съдбата си в ръцете на недорасли духовно свои синове.

При един или друг случай, когато се е заговаряло у нас по този въпрос и са се дирели отговорностите, между другото и в духа или в системата на политическия ни живот, с всички негови тъмни особености, често са се чували позовавания към миналото, към епохата непосредствено след освобождението: от тогава тая система и дух водели началото си и именно тям, все пак, сме дължали ние всичкия си осъществен до сега напредък. Тъй сложената защита обаче ако не представя някакво недоразумение, сигурно разчита на наивността на тия, за които е предназначена. Защото същността тук е именно израждането на онова, което някога бе започнато и, при благоприятни условия, можеше да даде нещо, наистина хубаво и добро. А най-верен признак на подобно израждане винаги са се явявали усилията на недостойните епигони да прикрият със заслугите на големите си предшественици своите собствени прегрешения и нищета.

Както отделните хора, тъй и народите, са склонни във времена на нещастия да се самооправдават, като отдават всичко на стечението на слепи случайности и изобщо на обстоятелства, лежащи вън от самите тях. Нещо подобно като че става в случая и с нас. Казва се, – нима на един народ като нашия, едва що възкръснал от пепелищата на миналото си, лишен и от опита, който само времето може да даде, нима на един такъв народ може да се хвърли упрекът, че в късия период на свободното и съществуване не е успял духовно дотолкова да възмъжее, че да налучка верните пътища на своето развитие, създавайки заедно с това – и необходимите му кадри от ръководители?

Всичко това може да е тъй, но само в известен смисъл и до известна степен.

Защото не е напълно вярно, че свободния си живот ние започнахме без всякакъв духовен капитал и без достатъчен свой опит. Нашето политическо освобождение

се предшествах от дълъг период на борби за духовна свобода и църковно самоуправление. В тия борби народът ни прояви не само удивително сцепление и издръжливост, но и рядка дисциплина. За да се стигне обаче до крайния успех, всичко това далеч не бе достатъчно. В превратностите, през които минаха тия борби, тогавашният българин прояви такъв такт, методичност и умение да се подготвят, предугаждат или изчакват събитията и се използват благоприятните обстоятелства, че буди и днес удивлението ни. Народната маса тогава не всякога изстъпваше на сцената. Тя влизаше в действие, само когато – грижливо подготвени от мълчаливата работа на признатите ѝ водачи – настъпваха моментите за нейния натиск и той можеше да произведе желаните ефекти. Най-важното в тоя бавен процес на национално осъзнаване и възмога бе, че такива избраници, народни водачи не само съществуваша, но образуваха цяла плеяда: всеки достатъчно подготвен за службата, която неговите знания, способности или обществено положения му отреждаха, и всеки напълно проникнат от съзнанието за отговорностите си. Жертвите, които трябваше да се дават, не намаляваха броя на тия труженици, защото чувството за дълг бе вече разпалено в много сърца и на местото на един ратник, излязъл от строя, бяха готови да изстъпят редица други. Тоя **духовен елит** бе, който със своята мисъл и дело не оставяше започнатото движение да затихне и внушаваше на всяка враждебна сила усета, че има пред себе си съпротива, която мъчно би могла да бъде преодоляна. Възпитани от примера на тия люде и носители на техните завети бяха и мнозина от **първите зидари на новата ни държавност**. И там тя дължеше всичко добро, което понесе в себе си, а ние – всички постижения през новото време. Продължителите на делото, започнато от тия първи зидари, не бяха следователно принудени да градят върху нищо. Те бяха получили едно – наистина не особено голямо, но ценно – наследство и имаха лекия дълг да го запазят. На тоя именно дълг те измениха.

А за да се види какво представяха в това отношение другите и, следователно, – какво **можем** да направим и ние, достатъчен е един малък паралел със западните ни съседи. Тяхното освобождение не бе предшествано от тъй буйно просветно движение, както нашето. При устройството на свободния си живот, те нямаха зад себе си нито примери, нито завети като нашите. И все пак, неизминали тридесет години от освобождението им, и там вече съществуваше национална и държавна идеология, от каквато ние и до днес сме лишени; имаха те и нещо по-вече – цяла фаланга от духовни водачи, които заработиха за нейното осъществяване. Още в 1844 година се яви знаменитото „Начертание“ на Илия Гараганин – програма за разрешение на „югославянската национална проблема“ от тогавашното сръбско княжество. В тоя документ бяха нахвърлени големите линии на сръбската национална и държавна политика, нейните далечни цели. И въпреки превратностите и разочарованията, с които животът на малката съседна държава бе тъй богат, нейните представители следваха тия основни линии неотклонно през течение на много десетилетия. За това, когато настъпи времето на съдбоносните решения, ония там, външно много по-слаби от нас, се оказаха далеч по-подготвени да се справят със задачите си.

Вековете на робството оставиха у нас твърде тежки наслоения и още много време ще трябва да изтече, докато се освободим от тях. Редица външни фактори

упражняваха, особено в най-новото време, влияния, също тъй не всякога благотворни върху ни. От особено значение тук бяха двете големи събития, с които почна новото ни свободно съществуване: Освобождението, за което ние сами нямахме никакви заслуги, а след това – неочаквано лекият ни успех при Съединението и войната в 1885 г. Не е местото тук да се спираме върху значението на тия две събития за целия ни по-сетнешен живот. Достатъчно е да обърнем внимание само на една от техните последици. – Ние заживяхме с лекомисленото съзнание, че големите постижения в историческото битие на един народ не се нуждаят от дълга и всестранна подготовка, от предварително и умело организиране на неговите духовни и материални сили, от внимателно претегляне на много външни обстоятелства. Поради това, народът ни навлезе в най-новата си история с психиката на парвенюто и авантюриста: две черти, които и до ден днешен образуват най-характерната особеност в духовния образ на нашия полуинтелигент.

В епохата на възраждането ни – епоха на безшумен труд и постепенна възмога, когато всяка лека кариера бе изключена, а общественото поприще изискваше готовност за саможертва, – тоя психологически тип бе невъзможен. И ние вече знаем, че неговата поява дойде по-късно, а широкото му разпространение – едва през първите десетилетия след Освобождението. Времето, което наследи тоя период, все повече увеличаваше духовната пустота сред нас, за да ни доведе до днешното състояние, при което всяка „духовност“ е почти отречена, а на човека, всецяло живеещ в мира на идеите, се гледа като на чуждак или на същество от съвсем друг свет. Затова – въпреки страшната „нужда от хора“, каквато се усеща почти навсякъде – такива не се явяват. Или пък, ако все още тук или там могат да се намерят, предпочитат да стоят настрана, усамотени като истински отшелници. Духовните връзки между тях и обществената среда са скъсани, тъй като те знаят, че в нея не ще бъдат разбрани, а още по-малко – достатъчно подкрепени.

Така, оставен на слепите сили в него, животът ни тъпче на едно място, за да дочака може би нови катастрофи. Защото всеки изминат ден намалява общата ни съпротивителна способност, а следователно – и възможностите да се преодолее днешното състояние. Истинска заблуда би било да се успокояваме с мисълта, че тъй като криза преживява целият свят, нам не остава друго, освен да очакваме излекуването си чрез него – от мерките или средствата, които по-мъдрите и по-опитните от нас приложат за себе си. Едничкото общо нещо между нас и тях е може би само това, че и тук и там материалните основи на съществуването са разклатени и че върху повърхността на обществения живот, в една или друга степен, е изплувала полуинтелигентността.

Но **духовната криза** всред напредналите общества е в **известен смисъл**, нещо съвсем различно по същността си от преживяваното у нас. Там тя е последица от това, което бихме могли да наречем **свръхкултура**. Развитието там е стигнало една точка, по-нататък от която като че ли е невъзможно да се отиде. А в историята действат същите закони, на каквито е подчинена и биологията: застоят предизвиква разложение и упадък.

Преситено от всичко, що има, човечеството там се чувства отвратено от него. И, безсилно да го замени с нещо по-хубаво и добро, то добива вкус към

елементарното и грубото, дори извратеното, предава се на истинска вакханалия. А еднаж настъпила тя, отприщват се всички язове и животът се превръща в мътилка, гдето нещата загубват истинската си стойност.

Би било съвсем несъобразно с действителността да се говори у нас за подобна културна хипертрофия и за пресищане от продуктите на съвременната цивилизация: нейните истински ценности и до днес ни остават непостижими. И ако в някои области или прояви на живота ни, споменатата вакханалия вече прониква, това се дължи на обикновения инстинкт за подражание, особено присъщ на всички недорасли. Упадъкът обаче намира у нас една среда, която, поради низката степен на развитието си, особено му благоприятства. При все това, ако днешното ни състояние се дължеше само на тия **нови и външни** влияния, то не би било тъй тежко. За жалост има и нещо друго: вътрешната разруха, в която те ни заварват и която засилват.

Какъв изход ще намери светът из днешния хаос, – това днес никой не е в състояние да предвиди. Може би тоя хаос ще се шири и задълбочава, докато най-сетне, след дълги мъки, из него изникне нещо съвсем различно от настоящето. Но може би, уморено от много блуждения, човечеството ще се върне към изпитаните стари ценности, като ги пригоди към изменените си нужди. Подобни ценности съдържа всяко минало. Във времена на съмнения те, наред с всичко друго, могат да бъдат отречени и стъпкани, за да бъдат изровени по-късно и запазени като трайно достояние на живота. Едно е само вън от съмнение – че най-безболезнено и леко ще разрешат проблемата за бъдещето си тия общества и народи, у които, **въпреки всичко**, общото културно равнище остане на най-голема висота и духовното начало – най-малко нащърбено. В тях духовният елит, като по-голям или по-малък обществен слой, никога не ще изчезне, нито пък неговата изолация от останалата обществена среда ще бъде възможна. Не ще бъдат всецяло парализирани и силите на самосъхранението им, които се коренят в преданията на миналото. Тъй или иначе известна приемственост в тяхното развитие все ще бъде запазена.

Всичко това у нас липсва и тъкмо в тая липса лежат опасностите, на които сме изложени. Самата културна криза, която за целия свет настъпи едва след завършека на голямата война, **за нас започна всъщност още от първите години на свободния ни живот**. Защото именно от онова време тръгна рушенето на народния ни бит, – едничкото завещано нам от миналото културно наследство, – и поведоха своето начало безплодните усилия да пресадим у себе си истинските придобивки на чуждото културно творчество. От тогава, та и до сега, тая криза расте и се задълбочава, тъй като нито едното се помъчихме да спасим, нито пък другите бяхме в състояние да усвоим. Тъй заживяхме съвсем дезориентирани, без своя цел и без свой път, пленници на временни настроения и на необмислени увлечения и за това – без да бъдем способни да влияем на събитията, в които се виждахме замесени, – сами се превръщахме в тяхна играчка. Не от **свръхкултура**, за каквато може да става дума на Запад, а от истинска **културна анемия**, с всички нейни последствия, е обхванат животът ни. И главно поради това се оказва той днес лишен от всякакви опори.

Другаде съществуват достатъчно оформени, малко или много крепки обществени класи, със свои обществени и културни идеали. Общото разложение не оставя и

тях незасегнати, но все пак те са, които във времена, като днешното, могат да обединят обществата около такива идеали и да стимулират движението към тях. У нас такива класи не успяха да се създадат. Някогашното занаятчийство, което стоеше на чело на развитието ни, днес е превърнато в социална развалина. Останалата част от българската буржоазия, която тогава вървеше наред с него, вече отдавна е абдикирала от националния си и обществен дълг. По-право – тя никога, в най-ново време не се оказа достатъчно дорасла за него. Селото тъне в материална мизерия и духовна нищета и заедно с други обществени среди плаща данък на демагогията. Поради всичко това разнебитена е и държавата ни. На опасност е изложено бъдещето и на самата нация. Така кризата, от която е обхванат животът ни, не само по естество и дълбочина, но и по размери, е доста различна от она в много други страни. За нас тя вече отдавна е станала криза държавна и национална. Ако другаде въпросът е, в какво личността трябва да вярва и накъде да тръгне, за да добие липсващото ѝ вътрешно спокойствие, у нас е поколебана и все по-вече се руши вярата **не в човека изобщо, а в самите нас**, в собствените ни сили като народ и в способността ни сами да уреждаме своите съдбини.

Общества, доведени до състояние като нашето, за да бъдат спасени, трябва да развърнат особени усилия. Стимулът, който е в състояние да събуди тия усилия и ги впрегне в действие, може да бъде само съзнанието за размера на опасностите, които трябва да бъдат избегнати. И когато, по-нататък, това съзнание стане факт, нужно е да намери то въплъщението си в хората, които могат да го превърнат в дела.

Некога твърде разпространено бе и с особена почит се ползваше учението, според което личността се явява изпълнител на мисия, възложена ѝ от повелите на времето. Ролята на личността в историческия процес се свеждаше, според тоя възглед, до тая на медиума в спиритическия сеанс.

Днес това схващане е преодоляно. Коригираха го големите световни събития, на които сме съвременници. Личността не е оръдие на некакво фатално предопределение, което направлява историческия процес, а е жива творческа сила в него. Тя е мерилото и гаранцията за всичко. Достатъчно е да си спомним неотдавна преживяното и да се огледаме близко или далеко около нас, за да се убедим, че това е тъй. Излязоха победители от страшните световни стълкновения не изобщо народите с високо съзнание, дисциплина и стегната организация на своите духовни и материални средства: победата бе изтръгната от ония, които, **свърх всичко това**, бяха работили най-всестранно над развитието си и които на чело на всички области в живота си имаха истински ръководители. И днес с най-голям успех срещу вилнеещата разруха се борят все народите, у които **по един или друг начин, в зависимост от особените им условия**, проблемата за духовното ръководство е най-сполучливо разрешена. Ако в общества, устроени и сравнително здрави вътрешно, значението на личността не може да бъде подценено, толкова по-големо се явява това значение у другите, гдето обществени сили липсват или пък са парализирани, но инстинктът за самосъхранение все още не е всецяло угаснал.

От това гледище не само краят на опитите, правени в областта на нашето обществено и политическо преустройство, но и цялото ни бъдеще, зависи само от

едно: ще се намерят ли още сега или в най-близко бъдеще умовете, които да прозрат всички истински нужди на живота ни и дадат указание за преобразованията в него; ще се явят ли и волите, способни, без оглед на всички пречки, да осъществят техните идеи. И нека не крием: страховете на всички ни идват не от съзнанието, че потенциалните сили в народа ни са изчерпани, а от това, че хора с потребните качества почти не виждаме. Да се създадат те, може би е най-големата задача на нашето време: от това зависи съществуването ни като народ. И тук изстъпва историческата роля, която – не на последно място – има да изиграе българското училище. Само то може да ограничи по-нататъшния ръст на полуинтелигенцията в нашия живот и да издигне общото културно равнище на обществото ни, а главно чрез него ще е възможно да се създаде и духовният елит без който ние и занаят, както до сега, ще продължаваме да блуждаем и хабим силите на своя народ, за да видим най-сетне загубени сетните възможности да се спаси независимото му развитие.

Просвета, кн. 4, год. I., декември 1935 г.

Що е култура?

Книга за българите - VI. Нашата политическа и културна съдба

4. Що е култура?

Под понятието култура се разбира съвкупността от духовни и материални придобития и блага, без каквито не е мислим животът нито на едно същество. Затова във всяка култура се различават две страни – материална и духовна. Те се развиват паралелно, взаимно се проникват и си влияят и до такава степен са зависими една от друга, че много често едната обуславя другата. Елементи в духовната култура на един народ са неговият език, религията му, изкуствата, правото, моралът, политическите и социалните форми на общежитието му, познанията, които има за себе си, представите му за външния свят и т. н. Материалната култура пък е също такава сложност от тясно свързани и взаимно обусловени постижения из областта на реалното. С тях се меря степента, до която членовете на дадено общество, като отделни индивиди или цяло, са се освободили от влиянието на природните условия и са станали господари на осезаемия свят. Към материалната култура спадат всички видове технически придобития, формите на собственост, начините и средствата на производството, количеството и естеството на богатствата, храната, жилищата и облеклото, съобщителните средства и мн. др.

Не е мъчно да се разбере, че културата на един народ е резултат на извънредно дълъг опит, дело на безбройни негови поколения. Своего културно богатство народите получават следователно като наследство от миналото. И движението напред се състои от това, че всяко поколение, като запазва тъй добития капитал, добавя към него нови ценности и увеличен го предава на поколенията, които идат след него. Самата дума култура значи развитие и когато се говори за културата на един народ, разбира се всъщност степента на развитието, духовно и материално, до което е стигнал.

От казаното следват няколко съществени извода. Първият и най-важен е, че културата на един народ е продукт на неговата история. А това значи от своя страна, че колкото един народ е имал на разположение по-дълго време, за да се развива като организирано цяло, колкото по-спокойно и равно е текъл неговият

живот, колкото по-малко са били задръжките в него и по-благоприятни външните условия за развитието му, толкова по-високо е достигнатото от такъв народ културно стъпало. Оттука и фактът, че всяка култура в своята дълбока същност и основите си е национална, т. е. носи всички особености на историята, жизнените условия и творчеството на народа, у когото я намираме. Особено вярно е това за духовната култура. Поради това тя е може би и най-същественият елемент в понятието националност, а често пъти дори може да бъде отъждествена с нея. Липсва националността там, гдето не са създадени общите ценности – език, бит, изкуства, мироглед, форми на живота и т. н., които свързват сродените индивиди и превръщат механическия им сбор в склучено единство до степента, при която вече минава в съзнание. Тъй става лесно разбираем и фактът, гдето най-дълбоко е чувството за национална принадлежност и най-силно националното съзнание у народи, които имат сравнително най-дълго и плодотворно минало и следователно най-висока култура.

Щом като културата на всеки народ е продукт на миналия му живот, то нейните особености необходимо зависят от обстановката, сред която тоя живот е текъл, от естественото положение на земите, върху които е имал да се развива, и най-сетне от съвкупността на всички условия, които са благоприятствали, задръжали или пък насочвали в една или друга насока неговото развитие. Поради това колкото по-близки или еднакви са били условията, при които отделни общества или народи са имали да водят своя живот, толкова по-подобни са преминатите от тях културни стадии и по-сродни по вътрешното си съдържание.

Но тук е важно да се изтъкне и едно друго, за нас особено важно обстоятелство: влиянието, което народите взаимно си оказват в културно отношение. Няма народ, който да е живял затворен в себе си и съвсем изолиран от всички други. И при най-изключителни случаи всяко етническо цяло поне през един период на своето битие се е намирало в близък досег с други, подобни нему. При такова съжителство или съседство то е възприемало от тях по нещо, което е било специфично тяхно, като им е предавало и нещо от своето. В по-отдалечените времена, когато съобщенията не са били тъй лесни, на подобно взаимно действие са били изложени само народи, които живеели в области, пространствено близки или пък образуващи обособено географско единство. Поради възможностите за по-непосредствено и често общуване такива народи се сближавали, влияели си взаимно в едно или друго отношение и са се изравнявали културно, като в същото време оставали чужди на народите, с които подобно общуване и взаимно действие е било малко възможно. По тоя начин са се създавали така наречените културни кръгове. Сближения и нивелации от тоя род пораждат напр. в древността средиземноморски културен кръг, образуван от народите, които тогава обитавали земите около Средиземно море. През средните векове все така изникват два нови културни кръга – романо-германският в Западна и Средна Европа и византийско-славянският в земите на Европейския югоизток и Предна Азия. В днешното време на бързи и лесни съобщения и на тясна стопанска зависимост не само между отделните земи, но и между цели континенти културната асимилация и изравняване обхващат все по-широки пространства и имат тенденцията да се разпростират върху цялото земно кълбо.

Обикновено културното взаимодействие между народите улеснява и ускорява тяхното развитие. Един народ получава от друг в много случаи наготово онова, което тоя последният е добил по пътя на бавно и трудно творчество, което от своя страна предоставя на останалите възможността да се ползват от неговите собствени постижения. Това е едно спонтанно взаимодействие и може да се каже – сътрудничество, при което всеки внася своя дял в общото достойние, като в замяна получава възможността да се ползува от това общо богатство. Разбира се, участието в тъй установеното сътрудничество не е еднакво и равно за всички. Народи и общества, които сами са създали малко, естествено не могат да ползват другите в същата степен, в която вземат от тях. Такива изостанали в едно или друго отношение народи заемат, следователно живеят от съкровищата, натрупани без тяхното участие. По пътя на заимстването те се стремят да догонят ония, които са ги изпредили, и се изравняват с тях.

Когато един народ притежава значително културно богатство и ценностите на това последното са осъзнати от него, той вече представя напълно формирана историческа индивидуалност, която мъчно може да бъде изменена. Всяко настояще у него почива върху миналото, подчинено е на неговите спомени, завети и предания. Той отъждествява себе си с това, което е наследил от бившите поколения, и не може да се отрече от него. Бит, език, вярвания, начин на живота, всичко това е стегнато в органическо единство, чието съществуване е мислимо само в неговата цялост. Развитието на такъв народ се състои в усъвършенстването на полученото наследство, на неговото увеличение чрез нови постижения. От други народи или цивилизации той може да заема, но чрез такива заемки той не руши това, което има, а го допълва и доразвива. Без значение остава количеството на заемките, както е без значение дали те ще се извършват несъзнателно, или не. Характерно е само това, че се знае главно онова, което е нужно и което може да бъде нагледено към собствената среда. В такива случаи влиянието на чуждата култура засяга най-често само външните форми, но даже и когато прониква по-дълбоко, оставя непокътнати техните основи и същността им. Класически пример на народ, чието развитие се извършва по такива пътища, ни дава съвременна Япония. През втората половина на миналия век тя излезе от многовековната си затвореност и почна бързо да се приобщава към западноевропейската цивилизация. Но това усилено европеизиране на японското общество представя от себе си нещо особено характерно и интересно.

Преизпълнени със съзнанието, че сами са хранители на вековна култура, привързани необикновено силно към нейните ценности и убедени, че тия ценности представят най-доброто и най-хубавото от всичко, което човечеството е създало, японците дирят в Европа само онова, което може да укрепи и осигури бъдещето на тяхната култура, да я направи по-богата, могъща и съвършена, без да бъде в противоречие с нейните основни елементи и да съдържа каквито и да било опасности за нея. Те заемат от Европа техническите постижения, много от придобитията из областта на материалния живот, използват и европейската наука, но всичко това за тях са само средства, които имат един-единствен смисъл – да помогнат за запазване и развитие на специфично тяхното. Всичко, което не може да бъде съгласувано с него или накрай би се превърнало в негово отрицание, старателно се отбягва. Ето защо, европеизирани дори твърде много в

известни области на интелектуалния си и материален живот, японците си остават народът, у който по-силно от всякъде другаде живее душата на Азия. Религия, мироглед, изкуство, морал, семеен бит, обществени и политически отношения – всичко това си остава у тях всъщност такова, каквото е било преди векове.

Защото японците вярват, че с него превъзхождат европейския свят. И заемайки от последния това, с което той ги е изпредил, те налагат на заемните печата на своята собствена култура. Така те не стават роби на чуждото, а го използват в смисъл и до степен, каквито и на самите тях са нужни.

Примерът с Япония обаче е нещо изключително. Извънредно редки са случаите – един народ през течение на много векове да се е развивал затворено в своя кръг, да е достигнал тъй до високо културно равнище и едва тогава, изправен срещу предимствата, носени от една чужда култура, да е схващал необходимостта да заеме от нея. Особеното тогава, както показва примерът с Япония, е, че заемането се извършва съзнателно, преднамерено и планомерно, като се възприема главно онова, което е полезно и само доколкото е потребно.

Привързаността към всичко останало свое, което издържа сравнение с чуждото, е толкова голяма, че пази от всякакви модни увлечения и робски подражания.

Заемките тогава не обезличават и рушат собствената култура, а я правят по-богата и по-съвършена.

Много по-обикновени, обаче може дори да се каже – меродавни, в историята са случаите от друг род: когато народи, изостанали във всяко отношение, идват в допир с други, културно много по-издигнати. Те не могат да се опазят от влиянието им, тъй както във всекидневния живот е невъзможно и на детето да не остане под влиянието на по-възрастните от него, в чиято среда е попаднало. Както за отделните индивиди обаче, тъй и за обществата подобно влияние не всякога може да бъде благотворно, особено пък, а това са най-честите случаи, когато се извършва стихийно и разликата в развитието между едната и другата страна е много голяма. Тогава се проявява действието на два закона, чието значение в историята е не по-малко; отколкото в биологията: законът за подражанието и тоя за самосъхранението.

Действието на първия от тях обикновено е подсъзнателно. И поради това то е толкова по-силно, колкото даден индивид или общество се намират на по-ниска степен на развитие. Именно тая е причината, загдето склонността към подражание е най-силна у децата и примитивните народи. Но характерно в случая е и нещо друго. По пътя на подражанието се възприема предимно онова, което най-лесно може да бъде забелязано, следователно – външното, повърхностното и най-често несъщественото за средата, която то носи в себе си. Хубавото и доброто са неща вътрешни и скрити. Те не се проявяват тъй ярко, за да направят впечатление на неразвения ум, който и без това не е достатъчно подготвен, за да ги разбере, оцени и усвои. Чрез подражанието нискокултурните народи пренасят у себе си обикновено външните, понякога и съвсем изкълчени форми, опакото на по-високата култура; те не могат да видят нейните истински ценности, а още по-малко са в състояние да се проникнат от тях.

При това тук трябва да се има предвид и друго обстоятелство. Както в биологията всеки жизнен процес поражда вредни за организма вещества, тъй наречените токсини или отрови, така и всяко обществено развитие заедно с положителните

придобития неизбежно създава и понася в себе си собствените си отрицания. Те представят опаката страна на всяка култура и са толкова по-многобройни и големи, колкото по-висока, многостранна и богата е самата тя. Но както силата на биологичния организъм зависи от способността му да отделя и обезврежда отровите, пораждани в жизнените му процеси, така и всяко културно състояние предполага известен запас от средства, чрез които се неутрализира, отстранява или намалява действието на създадените в него боле-стотворни елементи. И една култура е толкова по-устойчива и съвършена, не колкото по-малко на брой и незначителни са нейните тъмни страни, а колкото по-голям е у нея превесът на положителното над отрицателното и следователно колкото по-големи са възможностите да съдържа, намалява и обезврежда проявите на последното. Достигат следователно залеза си и се разпадат не общества, на които е писано да умрат – подобно предопределение не съществува, – а такива, в чиято култура казаният превес на положителните и здравите елементи е загубен и тя вече не е в състояние да създава противоядия срещу родените в недрата и токсини в същата степен, с която тия последните растат и се размножават.

А още по-съдбоносни се оказват те, когато проникват в едно недостатъчно издигнато общество. Неспособно да схване истински ценното и доброто в съдържанието на високата култура, то се явява среда, особено податлива за нейните отрицателни страни. То не е в състояние да вземе мерки срещу зловредното им действие, както в една или друга степен вършат обществата с дълъг исторически опит. Тази е именно причината, загдето народи, попаднали под непосредственото и стихийно влияние на една по-висока култура, обикновено стават жертва на пороците, които тя винаги носи в себе си: разлагат се и се обезличават или пък измират. Примерите в това отношение са тъй многобройни, че е излишно да се привеждат. От времето, когато европейското колониално разширение засегна новите континенти, много от техните племена и народи вече са погинали, други изчезват пред очите ни. Причината на този факт не е само експлоатацията или насилието, на което са били подложени от страна на европейците. Пиянството, разните “културни” болести, научената от европейците употреба на огнестрелно оръжие и цяла редица „блага“ от този род, срещу които не бяха подготвени да се защитят, са причината за тяхното израждане и смърт. За утеха те имат всевъзможни дрънкалки и лъскави украшения – едничкото хубаво и полезно, с което европейската култура е била в състояние да ги надари. В най-благоприятни случаи някои от тях са се европеизирали само доколкото чрез смешното възприемане на европейски навици, предмети или външни форми са окарикурирали своя някога цялостен и смислен бит или пък са се превърнали в повърхностно дресирани животни.

Но една по-висока култура се налага на изостанали народи не само по пътищата на стихийното въздействие. В много случаи възприемането ѝ представя съзнателно извършен процес. Тук главен стимул се явява борбата за съществуване с вложения в нея стремеж към самозапазване. При равенството на всички други условия по-силен в тая борба е този, чиито оръжия са по-разнородни и съвършени, следователно културно по-издигнатият. Поради това в нея всеки се стреми да се сдобие и използва всичко, което в един или друг смисъл обуславя превъзходството на противника му.

Това съзнателно и преднамерено заимстване обаче не всякога носи благотворни резултати за тоя, който го върши, особено пък когато разликата между културното равнище на двете страни е твърде голяма. От не по-малко значение е и естеството на самите заемки. Създаденото в една среда, особено когато носи всички характерни черти на своя произход, невинаги е способно да вирее в друга, тъй като там могат да липсват условията, благоприятни за развитието му. В такива случаи пренесеното се изразжда, също тъй както залинява, изразжда се и не е в състояние да даде плод растението, присадено от една разработена почва в друга, неподходяща нему. Усиленото пренасяне на ценности от една по-висока културна среда сред недорасло за тяхното усвояване общество може накрай да претовари живота му с уродливи явления.

Бедата в такива случаи не се изчерпва само с това, гдето грижите за отглеждане на чуждото отиват напразно и гдето жизнените сили на обществото, което извършва заемките, се разпиляват за цели непостижими. Истинското нещастие се състои най-вече в това, гдето вниманието, отделяно за чуждото, и усилията, изразходвани за неговото присаждане и отглеждане в несъответната нему среда, са за сметка на онова, което е свое. Това последното въпреки жизнените начала, които носи в себе си, бива занемарено, развитието му спира, самото повяхва и се задушавя. А тъй като то е органическа съставна част на дадената обществена или народна индивидуалност, почва да се разлага и руши вътрешно и тя сама. Това, което е осмисляло и оправдавало нейното битие, е обречено на смърт; на заетото – изродено и изкълчено – тя още по-малко може да се опре. Народи, принудени от обстоятелствата на своя живот да останат трайно под чужди културни влияния, губят своя исторически път, а с него – смисъла на отделното си съществуване. Техният живот, раздрусай от спазми, се превръща в хроническа криза, чийто печален изход рядко може да бъде предотвратен.

Разбира се, че последиците от влиянието на по-висока чужда култура върху изостанали общества и народи не всякога са еднакви по значение, както изобщо не винаги е еднаква и степента, в която подобно влияние бива упражнено. Тук всичко зависи от цяла редица обстоятелства, които при отделните случаи могат да бъдат съвсем различни. От особена важност напр. е обстоятелството, дали това влияние е непосредствено или пък силата му е отслабена поради някакви външни условия, напр. такива от географски характер. Естествено е, че много по-силно е въздействието на високата култура върху народи, живеещи в непосредствено съседство с нейното огнище, отколкото върху такива, отдалечени от него в земи, лишени от пътища, по които тя би могла бързо и без особени пречки да се развива.

Не по-малко е значението и на някои условия от чисто идеологично естество, напр. на религията. Всяко културно състояние се характеризира със свой религиозен мироглед, органически епоси с него, и се развива съобразно с дадените в него възможности. Особено това важи за миналите епохи, когато религията със своите представи и норми господстваше изцяло над човека и той виждаше осветени в нея институциите и формите на целия си бит. Поради това религията се е явявала всякога като най-голямата спънка за остри завои в културното битие на обществата. Где повече, где по-малко тя винаги е отстъпвала срещу всяко рязко отклонение от старите пътища и срещу всички влияния, които

са водели към подобна промяна. За да се преодолее следователно у даден народ едно културно състояние и замени с друго, коренно различно от него, необходимо е да се превърне цялото религиозно съзнание на тоя народ, т. е. вярата в старите му божества да бъде заменена с нова.

Това ни обяснява защо напр. и днес разпространението на общоевропейската култура – продукт на историческия живот на християнските народи – спира на границите, достигнати от разширението на самото християнство. Народите, останали извън християнската общност, остават вън и от европейското културно единство. Завоеванията на европейската култура у тях вървят заедно с проникването на християнската религия и се мерят с дълбочината на това проникване. Тази е причината, загдето въпреки многовековния си допир и непосредствени сношения с европейските народи ислямският свят в своята цялост си остава и до днес напълно чужд на техния културен живот: тоя последният е построен върху мироглед, несъвместим с религиозните представи на исляма. Не е случайно, гдето напр. зидарите на нова Турция срещнаха най-силна опозиция в средата на мохамеданското духовенство и за да си осигурят успеха на своето дело, трябваше да посегнат на много от вярванията на своя народ. . . От това гледище несъвсем безсмислени са враждебните настроения към църквата у германския националсоциализъм, който му противопоставя мирогледа и морала на древно-германското езичество. Всяка културна революция, безразлично от какви идеали е вдъхновена и какви задачи преследва, започва или свършва с богоборство. Богоборци в един или друг смисъл са и всички големи реформатори. Заедно със съществуващия ред в света на реалностите те са принудени да рушат и завещани от вековете вярвания, на които тоя ред се крепи. Затова всички революционни епохи са време, когато обществата се заливат от вълната на безбожничеството или най-малко от съмнението в съществуващите религиозни истини. Дали такива епохи ще доведат до действително нови и – което и още по-важно – трайни преломи, това в значителна степен зависи от възможността им да дадат на тия общества нова вяра. Нали чрез религиозния мироглед, възвестен от учението на Мохамеда, арабският свят се издигна като нова културна сила в средновековието? За да затвърди отношенията, създадени в революционна Франция, нали и Робеспьер се опита да замени католицизма с новата „религия на човешкия разум”? Нали някога и крайната опозиция срещу реформите на Петра Великий доби израз в религиозно движение, това на „староверците”, чиито последователи и до днес остават верни на старината, смутена от посегателствата на царя – Антихриста?

Разбира се, тъй обусловеният вътрешен антагонизъм може да не избие в явен конфликт. Изходът във всеки случай зависи от две условия: първо – от дълбочината на противоречието между установените религиозни представи и новите културни ценности, които дирят утвърждение, и, второ, – от способността на съществуващия религиозен мироглед да се нагоди към нуждите на развитието и запазвайки същността си, да направи необходимите отстъпки във всичко останало. Окаже ли се една религия способна за подобно нагаждане и извърши ли го, тя от своя страна се превръща тогава в консервативна и охранителна сила, която отново овладява съзнанията и прецежда нововъведенията, допускайки от

тях само онова, което може да бъде съгласувано с олицетворяваните от нея традиции – политически, обществени или битови.

Възходи и падения

Когато човек поиска да вникне в историята на българския народ и да разбере смисъла на най-характерните явления в нея, той остава с впечатлението, че тя представя странна смесица от несъвместими крайности и противоречия. Всичко в нея изглежда неестествено и парадоксално. Постепенността, съществен белег на всяко нормално развитие, тук почти изцяло липсва; като че ли едничката неизменна черта в целия исторически живот на българите се явява отсъствието на всяко постоянство и приемственост.

Тая особеност изпъква еднакво отчетливо във всички периоди на историческото ни битие – в далечното минало, както и в ново време – и във всички области на националния ни живот. Равномерно движение не се забелязва нигде в него, липсва и трайност в постиженията. Поради това истинско *развитие* тук няма: всичко е само скокове и поврати, бързи и буйни подеми, последвани от още по-неочаквани и дълбоки падения и от периоди на пълна неподвижност и немощ. Най-ясно изпъква това непостоянство в политическата ни съдба. Епохите на величие и могъщество в живота на средновековната българска държава не настъпват като последици от бавен и следователно естествен възход. Те идват стремително, изумяват с развърнатите в тях сили и осъществените успехи, за да завършат винаги със сгромолясвания толкова по-неочаквани и страшни, колкото по-трескави са били предшестващите ги подеми и по-големи достигнатите при тях висини.

Освен това тук наблюдаваме и друго, не по-малко характерно явление. Едва ли има народ, чиято история да се е повтаряла с тъй удивителна последователност, както нашата. През средните векове народът ни едно след друго създаде две свои царства. И двете пропаднаха, за да бъдат последвани от многовековно робство под чужденците. И при единия, и при другия случай обществото ни се разлагаше и държавата ни гниеше поради противоречия и недъзи, които в основата си бяха едни и същи. А още по-удивително е, че по едни и същи пътища и при еднакви с миналото болезнени явления потече животът и на Третото ни царство.

Тия паралели, а оттук и изводите, на които навеждат, стават още по-ясни, когато се проследи от най-далечно време до днес държавният живот на българския народ.

Изникнала като незначително териториално цяло – убежище на доведените от Аспаруха туранци, българската държава, както и много други варварски формации преди нея в тукашните земи; е изглеждала осъдена на ефимерно битие; обективно погледнато, нейните дни са могли да се считат за преброени. Оказва се обаче тъкмо обратното: едва изминал четвърт век от появата и и тя изпъква като решаващ фактор при събитията в полуострова. Известно е, че още при първия наследник на Аспаруха българите се намесват във вътрешните дела на Византия и възстановяват на престола детронирания император Юстиниан II[1]. От тоя момент значението на младата българска държава нараства необикновено бързо. Няколко години по-късно българите нанасят в Тракия тежко поражение на арабите, които държаха в обсада Цариград, и тъй ускоряват оттеглянето им от

стените на босфорската столица. Не е чудно, че наскоро след това въоръжената подкрепа на българския владетел търси един друг претендент за византийския престол: в средата на византийското общество вече се бе сложило убеждението, че успехът на всяко предприятие от този род зависи от поведението на повелителя зад Хемус.

При все това българската държава в даденото време още не бе изминала опасностите, които спътничат затвърдяването на всеки нов политически организъм. Те тепърва имаше да се явят. Кризата за нея настъпи, когато скиптърът на цариградските самодръжци бива поет от неуморимия и неукротим Константин V. След като бе сломила завоевателния напор на арабите, на империята сега предстоеше да възстанови властта си и на Балканския полуостров. Изпълнението на тая задача изискваше, на първо място, да бъдат смазани българите и Константин се обърна срещу им с всички средства на възродената византийска мощ. В тая борба на живот и на смърт българската държава обаче имаше да се справя освен със страшния натиск на своя южен съсед и с междуособици, които я раздрусваха из основи. Въпреки всичко това обаче тя не само че издържа докрай, но излезе из изпитанията прочистена, обновена и много по-крепка, отколкото бе преди. И едва приключен за нея този период на самоотбрана, когато тя минава в неудържимо настъпление към всички страни. Тогава при Крума българите едно след друго унищожават аварската държава, като включват в пределите си всички нейни земи от Тиса до Днепър и Северните Карпати, завладяват на запад цялата Моравска област, проникват на югозапад към Македония, а в Тракия след редица блестящи победи над императорските армии спират до бреговете на Босфора.

Тоя възход продължава и при близките Крумови приемници, когато българските граници се разширяват към областите около Сава и Драва, а на юг обхващат почти цяла Македония. Върхът на това стихийно нараснало могъщество бива достигнат през епохата на Симеона, при когото България се издига като първа политическа сила в Източна Европа.

Но едва тоя цар слязъл в гроба и изградената с толкова усилия и жертви велика България се залюлява из основи, очаквайки удара, който би я довършил. Явяват се тогава руските дружини на Светослава и азиатските полкове на Цимисхия и тя пада пред тях безславно, почти без съпротива – прегазена, а не повалена. Пред картината на тъй настъпилата поруха човек би могъл да помисли, че един народ, който се оказал до такава степен неспособен да защити наследството на своите деди, е приключил със своята историческа мисия, обречен да прекара остатъка на своето битие под игото на чужденците. Оказва се обаче тъкмо обратното, след първата изненада настъпва друга, още по-неочаквана. Още неизтекли десетина години от гибелта на Преславското царство и същите българи, които тъй малодушно бяха превили врат под ярема на чужденеца, сега се навдигат и заради независимостта си развърщат сили и проявяват жертвоготовност, които изумяват. Цели десетилетия кипи борбата им със страшния Василий II. След трагичната кончина на Самуила те не с по-малка издръжливост и себеупование продължават съпротивата си, като превръщат в поражение всеки успех на своя противник. Наглед всичко остава непроменено. Въпреки това обаче все тъй неочаквано идва моментът, когато всичко повторно се сгромолясва: българите отпускат ръце и

остават да паднат мечовете, с които бяха бранили родната си земя, отварят сами вратите на крепостите, които неприятелят дотогава напразно бе се опитвал да овладее.

Известно е, че тоя преврат настъпва със смъртта на Ив. Владислава. Но нима тоя цар, който бе достигнал престола чрез престъплението, а в късото си царуване не бе оставил примера нито на един подвиг – нима той въплъщаваше в себе си последните останки на българската издръжливост и сетното упование на народа ни в отчаяната борба за независимост? Истински създател на Охридското царство бе Самуил. Неговата могъща личност бе и знамето, под което тогавашните българи се бореха и мряха. И толкова крепка бе волята им да останат господари в земята си, че тая воля не бе поколебана от смъртта на великия цар – едно нещастие, което се чувстваше двойно по-тежко, защото бе дошло след катастрофата при Беласица. Не бе разклатена тая воля и когато чрез измяна и престъпление бе погубен Гаврил-Роман, син на Самуила и негов верен сътрудник. Отгдето тогава промяната, която настъпва веднага след Иван Владислава? Нали от рода на охридските царе все още оставаха мъже, като напр. Владиславовият син Фружин, които зовяха на борба докрай? Нали освен това и мнозина от старите войводи на Самуила, презирайки всички лични изгоди, които им обещаваха примирението с чуждата власт, оставаха верни на заветите на царствения си вожд и сами със свои средства се опитаха да продължат съпротивата срещу завоевателя. От друга страна, през четиригодишния период от смъртта на Самуила до тая на Иван Владислава (1015–1018) военните сили на тогавашна България не бяха понесли що-годе чувствителен удар; ненакърнени оставаха през него и нейните материални средства. Областите, които образуваха ядрата на Охридското царство, още не бяха загубени и то здраво се крепеше в земите около Витоша, Брегалница, Морава и почти цяла Задвардарска Македония. Скършен е могъл да бъде само националният дух. Коя бе причината на тоя прелом?

Може би българите бяха вече загубили вяра в своите водачи и което е най-важно – вярата в себе си, в своята способност да опазят държавната си независимост от един противник, какъвто бе тогавашна Византия? Но в такъв случай защо едва две десетилетия по-късно същите българи из земите от Дунава и Сава до Адриатика и Пинд се вдигнаха като един човек, за да се наредят под въстаническите знамена на Петър Деляна? Нали много по-малко усилия са нужни, за да се запази нещо, което все още съществува, отколкото да се възстанови то, след като е било вече всецяло загубено? И как може да се обясни тоя стихийен ръст на националното и държавно съзнание и на предизвиканата от него готовност на жертви едва ли не у едно и също поколение на един народ, което преди това бе се показало напълно примирено от робската си участ?

След като тоя първи опит за освобождение пропада, три десетилетия по-късно българите на запад отново се вдигат. И колко далечни са били полюсите, между които се е люшкало народното ни съзнание, се вижда от тоя факт: след като неотдавна при провал ата на царството ни българите бяха останали глухи към зова на верните си водачи – да бранят със сетни сили държавната си независимост, сега те сами търсят човека, когото биха могли да поставят начело на освободителната си борба. Тем дори не е бил нужен вожд, в когото безусловно да вярват; достатъчно е той само да бъде лице с известно име. И тъй като не го

намират в собствената си среда, те издигат един чужденец – Константина Бодин, син на сръбския княз Михаила.

Повече от век изтича, след като и това въстание бива удавено в кърви. През този период обаче животът ни се озовава в противоположната крайност. Все по-големи напасти се струпват през това време върху нашата земя. На север и изток вилнеят печенеги, узи и кумани, на запад и юг – кръстоносци и нормани.

Византийското иго става все по-сурово и тежко. Въпреки това народът ни почти безропотно носи бедите си. И никакъв знак не дава, от който би могло да се съди, че е способен на нов опит, за да се отърве от гнета на чужденците. Сега той вече не само че не търси водачи, след които да тръгне на нова борба. Такива избраници сами се явяват, но толкова голямо е вцепенението му, че те се виждат принудени да си послужат с изкуствени средства, за да го събудят и раздвижат. Познати са обстоятелствата, при които Петър и Асен вдигат знамето на новото въстание. За да увлекат масата след себе си и да ѝ вдъхнат вяра в сполуката на замисленото дело, не е било достатъчно да се позоват на спомените за някогашната българска държавност; не е било достатъчно да раздухат и тъмното недоволство срещу потисниците чужденци: трябвало да бъде използвано и религиозното суеверие на робите. Само тъй двамата братя смогват да ги увлекат в новата борба за национална независимост.

Още погледнато от един народ до такава степен примирен със своята съдба, едва ли би могло да се очакват бранни подвизи. Поради това и първите стъпки на въстанието не са му предричали особен успех. Няколко месеца след избухването му изглеждаше дори, че то напълно е потушено.

Но и този път става нещо необикновено. Въпреки несъмнените духовни и материални предимства на империята срещу въстаналите българи движението им развързва сили и взема размери, с които ней било невъзможно да се справи. След като Дунавска България бива напълно освободена и всички пристъпи на императорските армии срещу и отбити, още през първото десетилетие на освободителната си борба българите минават линията на Балкана, завладяват Софийско, в Тракия техните дружини достигат Беломорието, като с натиска си повалят и пилеят всички изпращани срещу им императорски войски. Тъй едва-що родена, българската държава изстъпва като съперник на Византия на владението на полуострова. Едно след друго тогава българите на Калояна изхвърлят маджарите из Моравската област, нанасят под Одрин смъртен удар на Латинската империя, ускоряват края на Солунското латинско кралство, пресичат сръбските опити за разширение в югозападните земи, а при Иван Асеня II унищожават и Епирската империя на Теодор Комнина. Само няколко години бяха нужни на този народ, минал в тъмно битие близо две столетия под чуждо иго, за да се превърне в необузdana и всепомитаща стихия. Животът на само едно ново поколение бе достатъчен, за да създаде той от нищо една държава, която се разпростираше почти над целия Балкански полуостров.

Друг пример на тъй гръмотевичен възход европейската история не познава. Но ако има нещо още по-удивително и необикновено от това стихийно нараснало могъщество, то е бързината, с която се проваля. Едва изтекли пет-шест години от смъртта на Иван Асеня II и създадената от него велика България се проваля. Тя загубва три четвърти от пространните си територии и – което е още по-

забележително и странно – загубва ги, без да бе загубила нито една битка за запазването им. Тъй може да рухне делото на една национална общност, вътрешно съвсем парализирана или разглобена, с пресушени източници на жизнена енергия. Но ако именно в това състояние бе изпаднал тогава българският народ непосредствено след епохата, в която бе развърнал толкова много физически и нравствени сили, на какво се дължеше то? Вече изчерпани ли бяха тия сили и какво ги бе тъй бързо изхабило?

Към втората половина на XIII в. от първа по мощ държава в полуострова Асеновска България бе вече станала последна. Обхваната от неизлечима слабост, тя неудържимо вървеше към своя край. Отсега нататък късите периоди, през които изглеждаше, че се съвзема, представяха само моменти, в каквито всеки гаснещ организъм събира сетните си жизнени запаси и ги изразходва в напразни усилия да преодолее загнездения в него смъртен недъг. Ако това състояние продължи за нея още цял век, то бе само защото не се явяваше ударът, който щеше да доведе до неизбежната развръзка.

Навярно ще се възрази при този случай, че всред тогавашния европейски свят едва ли имаше народ, който би могъл да устои срещу османския натиск. Той сложи край не само на средновековна България, но и на държави, много по-стегнати, жизнени и силни. Какво чудно, че тя се събори пред него, когато същата участ постигна и всички нейни съседи?

Чудното наистина не е това, то е другото. Всички останали, чиито земи лежаха върху пътищата на турското завоевание, му оказаха дълга и ожесточена съпротива. Тя не спаси държавите им, но в нея те паднаха достойно и с чест, тъй както пада всеки народ, който скъпи своята независимост и заради нея е готов да жертва всичко. Сърбите паднаха, след като завещаха на историята си името Косово; власите оставиха след себе си имената Ровине и Раковица; маджарите – Никопол, Белград и Мохач. Дори и албанците създадоха епопеята на Скендер бега – Георги Кастриот. Всички тия имена ще греят винаги в миналото на ония народи, за да сочат на поколенията им на какво са били способни техните деди, когато е трябвало да бранят родината си; в тия имена лежи нравствен капитал, който никога не може да бъде изчерпан, и завети, каквито не се забравят. В тъмните, които тогава се спущаха над нашата земя и обричаха народа ни на многовековно робство, блесна ли поне едно подобно име с трагично сияние за изпълнен докрай дълг? За гърците никога не ще потъне в забрава подвигът на последния византийски император Константин XI, през чийто труп минаха ордите на Мохамед II, за да забият полумесеца на “Св. София” в Цариград. У сърбите още по-малко ще бъде заличен споменът за княз Лазара, паднал на Косово, гробницата на средновековната им държава. Знаем ли ние как и при какви обстоятелства бе изигран последният акт от трагедията на нашето племе и где трябва да търсим гробовете на Шишмана Търновски, Срацимира Видински или на добруджанския княз Иванко – тримата сетни представители на средновековната българска държавност? Един паметник из тая епоха съдържа благочестив помен за неколцина може би български боляри, които “мъжествено се борили с безбожните турци и пролели кръвта си за православната вяра християнска”[2]. Освен имената им ние не знаем нищо повече за тях, нито пък где и при какви обстоятелства са паднали в защита на родината си. Техният пример и

саможертва, също както някога и ония на неколцината верни Самуилови войводи не са били в състояние да посочат пътя към дълга на сънародниците им. Несправедливо би било да се вини народната памет за това, гдето не е запазила никакъв що-годе ясен спомен за борбите, всред които се провали средновековната ни държава. Трайни дири оставят в съзнанието на народите само събития, които са поразили съвременниците си със своето величие и кървав блясък. Сигурно не такива са били събитията, които ни обрекоха на многовековно робство. Родено сред светкавичния блясък на бранни подвизи, Търновското царство завърши съществуването си както Преславското, дори много по-безславно от него.

Но тая трескавост в развитието и предизвиканото от нея люшкане между крайности отличава не само някогашното ни държавно битие. Същите особености изпъкват и в целия ни тогавашен живот – материален и духовен.

Българският народ е започнал историческото си съществуване при стопански условия и битови форми, много по-примитивни. Старото българско общество е живяло от земеделие и скотовъдство, като всяко семейство задоволявало нуждите си от онова, което само произвеждало. Макар нашите земи да лежах на предела между тогавашния варварски Север и цивилизования Средиземноморски юг и поради това да вземаха още доста рано, през IX–X в., живо участие в международната стокообмена, капитализъм, подобен на този, който познаваме напр. у някои републики в средновековна Италия, у нас никога не се появи.

Доколкото международната търговия засягала националното ни производство, нейното влияние винаги оставало повърхностно: то никога не поставя масата на производителите в зависимост от пазара. За богатствата, каквито напр. не бяха редки в съседната ни Византия, у нас и дума не е могло да става. Колко ограничена е била тогава ролята на паричния капитал, се вижда от простото обстоятелство, че през епохата на Първото ни царство ние не сме имали собствени монети, а през Второто такива се явяват едва по времето на Иван Асеня II. Затвореното самозадоволяващо се стопанство си оставало през течение на цялото средновековие господстваща форма в народния ни бит.

Също тъй прост е бил и вътрешният строеж на тогавашното ни общество. Дълбоко социално разчленение в него отначало поне, изглежда, че не е съществувало. Наистина още твърде рано, в текстовете из VIII–IX в., у прабългарите се споменуват боили и багаини, но нямаме никакви данни, от които би могло да се заключи, че те са заемали изключително социално положение или разполагали с особени политически привилегии, права и власт над останалото население. Още по-погрешно би било да си ги представяме като затворени в себе си групи, изключващи всякаква възможност за преход от една към друга или от отделни елементи из простата маса към тях. Боилите са били навярно влиятелни първенци на родовете, на каквито са се разпадали доведените от Аспаруха прабългари, когато пък богаините може би са представляли категория заслужили войници. Що се отнася до местните славяни, най-доброто доказателство, че съсловен деление сред тях първоначално не е съществувало е това, гдето в езика им липсвал и терминът за означение на знатен човек. Името „болярин“ у тях е произведено от прабългарското боил. Князе наистина се споменуват у българските славяни още в епохата на преселението им в полуострова,

обществено съсловие обаче тия князе не са могли да представят, тъй като са били началници на отделни независими, а понякога враждебни едно на друго племена.

С течение на времето тия първоначални отношения се променят. Постепенно възниква социално неравенство, а наред с него и съсловно разграничение. При запазените в старото българско общество патриархални отношения обаче болярите в него и до първите десетилетия след покръщението си оставали наистина заможни и политически влиятелни люде, но не са разполагали нито с особено големи привилегии, нито пък са представляли съсловие, разполагащо с изключителна политическа власт.

В това отношение развитието у западните романо-германски народи представя съвсем друга картина. Под въздействието на късноримски традиции и поради редица особености на древногерманския бит общественото разчленение там се е извършвало по-силно и последиците му са били по-дълбоки. Така изниква в Западна и Средна Европа феодализмът. Неговата същност бе съсловната йерархия и съединението на земевладението, т. е. на социалната сила в политическата власт, а изразът му пълното господство на един слой привилегирани над масите обикновено и обезправено население.

У нас феодализмът едновременно като система на политическо господство и социално потисничество и като строй на строга съсловна йерархия никога не се създаде. Липсваше той и по-късно, когато свободното и стопански независимо селячество бе на изчезване. Тогава голяма част от земите в държавата принадлежеше на болярите, но феодали те не бяха, тъй като не разполагаха с политически права над зависимото от тях в стопанско отношение селячество. От друга страна, през епохата на Второто ни царство се явяват областни князе, разполагащи с пълна власт над подчинените им области. Но феодали те също не бяха, понеже в стопанскоправен смисъл владетели на земята в тия области те също тъй не бяха. Докато освен всичко това в романо-германския свят всевъзможните феодали представяха елементи в една стройна политическа система, почиваща на йерархията и взаимните задължения на сюзеренство и васалитет, тук във Византийско-славянския югоизток появата на областни княжества бе резултат на отстъпничество и следователно означаваше разложение на съответните държавни организми.

У нас следователно липсваха обективните исторически условия, които пораждат дълбоки социални противоречия, а оттук и остри антагонизми. При все това, докато във Византия и западноевропейските земи, гдето тия противоречия бяха по-големи, царуваше пълен социален мир и едва към края на средновековието почнаха да се навдигат там движения на обществено потиснатите маси срещу привилегираните слоеве, у нас тая реакция се явява столетия по-рано, още през X в. Не по-малко забележително е, че още тогава това недоволство добива идеологичен израз в цяло учение – богомилството, което отричаше целия тогавашен обществен и политически строй. Въпреки това, че едва-що бяхме поели пътища, по които други отдавна вървяха, ние преди тях се озовахме в състоянието на презрели общества, гдето наслоените противоречия са тъй изострени, че отстраняването им е възможно само чрез революционни методи. Тъй духът на отрицанието и разрушението се възземаше у нас, преди да имаме

що-годе исторически опит и време за положително творчество. И събираше онова, което още не бяхме успели да изградим.

Но необикновеното и странното в нашето историческо битие избиваше и в други негови области.

Покрай старата Византия ние първи измежду народите на Европейския югоизток започнахме устроен политически живот. Първи ние създадохме своя държава. В културно отношение ние стояхме по-високо от останалите си съседи, а имайки в сравнение с тях по-дълго държавно съществуване, трябвало би държавната традиция да бъде у нас по-силна отколкото у тях. В продължение на цели векове ние бяхме господарски народ, спрямо когото те, где частично, где изцяло, представяха подчинена маса. Поради всичко това у нас най-рано се пробужда държавно и национално съзнание; следователно би трябвало това съзнание у нас да бъде по-дълбоко и по-крепко, отколкото у тях, а преживените нещастия и превратности да не изличат от паметта ни онова, което сме били и можем да бъдем. Трябвало би по-нататък като народ да чувстваме своето превъзходство над съседите си и повече от тях да бъдем привързани към всичко, което е наше достояние и образува същественото в народността ни.

При все това действителността е съвсем друга. Пространни земи, в които някога са живели българи, днес са обитавани от чужденци. В повечето случаи това не е защото тамошното българско население е било прокудено или изстребено, а защото е било асимилирано от тия чужденци, загубило е сред тях своя език и националното си съзнание. Сами народ, който в продължение на векове е бил носител на култура, а при някои случаи и политически заповедник над някои от съседите си, ние днес: виждаме спечелени от тях не само в държавно, но и в етническо отношение територии, които са влизали в състава на етническата ни общност. Във Влашко, Банат, Трансилвания и Моравско простото съжителство на българите с чуждия етнически елемент е било достатъчно, за да се поддадат те на неговото влияние и загубят народността си. Как трябва да се обясни този факт? При общото и еднакво за всички времена и народи правило, че се топят народи, които исторически не са достатъчно утвърдени и, обратното, че са силни в това отношение и устояват на чуждата асимилация другите, които имат зад себе си едно по-дълго и по-богато минало и опората на по-богата културна традиция? Всичката неестественост и болезненост на нашето развитие, при което отделни моменти на творчески подем се сменят с периоди на вековен упадък, може би нигде не се вижда тъй ясно, както в литературния живот на средновековна България.

До последната четвърт на IX в. българите са били безкнижен народ, който вместо писмо си служел с „черти и резки“, както ни разказва Черноризец Храбър. След покръщението обаче идват тук с новата славянска азбука учениците на Кирила и Методия и в българската земя закипява трескава книжовна и просветна дейност. В едва-що християнизираната страна изникват училища, в един съвсем къс период се подготвят хиляди учители, проповедници и книжовници, които пишат книги или превеждат и преработват други на народния си език. В обществото, до този момент живяло с представите за едно примитивно езичество, бързо се явяват учени люде, запознати с тънкостите на християнското богословие и православната догматика. Независимо от църковно-литуричната и богословска

книжнина, явяват се и сборници, в които е събрана голяма част от тогавашната мъдрост. Преди да бе минало полустолетие от покръщението, ние имаме литература, която тук, в Европа, отстъпваше само на гръцката и латинската. От книжовното богатство, създадено у нас в този период, се ползвахме не само ние, българите, но и целият славянски свят.

Тая творческа дейност се оказва обаче нещо съвсем преходно и нетрайно. Със Симеоновата смърт тя секва също тъй неочаквано и бързо, както бе почнала. И до края на Първото ни царство, като се изключи Презвитер Козма, който напразно спомняше заветите на миналото и се мъчеше да раздруса мисловността на съвременниците си, нито едно име не изгрява на българския литературен хоризонт. Почти в пълна книжовна летаргия протича животът на българите и през по-голямата част от съществуването на Второто ни царство. Изключение от това не прави и епохата на Асеневци. Преживяваният тогава национален и държавен подем не намира никакъв израз в литературната област и не остава там никакви следи.

Ще се каже може би, че по времето на Асеневци всичките сили на нашия народ бяха хвърлени в борби за национално обединение и държавно разширение и че поради това условия и възможност за духовни занятия са липсвали? Но няма също тъй смущавано от дълги войни не бе времето на Симеона? А при това не цялата епоха на Асеневци бе изпълнена с войни. При Иван Асеня напр., когато Второто ни царство достигна върховете на могъществото си и българската държава опря до бреговете на три морета, дълги години протекоха в пълен вътрешен и външен мир. Защо набраната у българския народ енергия не намери израз в полето на книжовното творчество, както това бе през редките мирни години на Симеоновото царуване?

Но странното в случая не се изчерпва с всичко това. След Иван Асеня II започва най-тъмният период от средновековната ни история. Велика България се разпада и нейното разложение не е само външно. Дълбоко разядено е и самото българско общество, недъзите в което непрестанно растат. Тъй протича столетие и половина. Но когато през последните десетилетия на XIV в. българската държава, териториално намалена, а освен това разпокъсана на няколко части, раздрусана от антагонизми, социални сътресения и политически крамоли, вече бе възправена пред окончателната си гибел, когато пред все по-нарастващата несигурност и страха от утрешния ден обществото ни бе загубило всяка вяра в себе си и всяко упование в бъдещето, а народните маси, обхванати от тъпо отчаяние, се оставаха да бъдат увличани от секти, които отричаха и държава, и ред, и морал, все тъй неочаквано и противно на всяка допустимост в земята ни се навдигаха вълни на духовно и литературно движение, чиито отблясъци прехвърлиха далеч границите на нашата страна. Това бе движението, вдъхновявано и водено от последния Търновски патриарх Евтимий. Известно е, че след провалата на Търновското царство учениците на Евтимия потърсиха убежище и възможност за работа у други народи, гдето дадоха тласък за тяхното по-нататъшно духовно и културно развитие. Тъй късните цветове на средновековния български дух изникват из почва, в която всичко гние, и се разпукват в атмосфера, пълна със зловредни изпарения. Чужденците посяха семената им. И те израстват там вече при по-благоприятни условия, за да се разцъфтят с пълното великолепие на своите

багри. Едно общество, над което съдбата бе написала страшната си присъда, като че ли за да завърши противоречията, из които бе изхабило своето битие, в предсмъртните си гърчения даваше живот на онова, което в разцвета на жизнените си сили не бе в състояние да роди.

Религиозният живот на народа ни е текъл в миналото сред не по-малки противоречия и крайности.

Прабългари и славяни се явяват в историята с представите на едно примитивно езичество. Както изглежда, то още твърде рано почнало да се руши. Ако се съди по някои езикови заемки в църковната ни терминология (напр. комка, олтар), от християнската проповед славяните ще да са били засегнати още преди преселението им в полуострова. Що се отнася до прабългарите, знае се, че още Кубрат, създателят на Велика България в Донско-кубанските степи, е бил християнин.

Разпространител на християнство всред тогавашния източноевропейски свят бе Византия. Измежду всички останали народи ние живеехме най-близо до нейния църковен център. Поради това трябвало би да се очаква, че византийското православие ще бъде възприето у нас в най-чистия му вид, че влиянието му върху масите ще бъде най-широко и че неговата догматика ще бъде пазена в средата на българското общество по-ревниво, отколкото гдето и да Ви било другаде.

Известно е, че в действителност това не бе тъй. При все че православната проповед още дълго преди покръщението бе въздействала тук върху съзнанията, достатъчни бяха само няколко десетилетия, след като новата религия бе възприета, за да се издигне срещу нея силна реакция – мирогледът на богомилството. Столетия подред то увеличава масите и против него оставаха безплодни не само всички църковни проклетия, но и всички преследвания на светската власт. Народът, който даде най-видните славянски богослови, първите славянски светци и най-богатата православна книжнина, се оказа най-малко способен да се проникне от догмите и мирогледа на православието и пръв го отрече.

Но странното не е само в това. Не по-малко характерен и интересен е фактът, гдето същото богомилство в Русия напр. не се появи. В съседната ни Сърбия пък, гдето бе прескочило, то бързо изчезна, задушено още в първите преследвания срещу му. Сърби и руси следователно, които получаваха от нас православната си просвета, се оказаха по-пригодни да се проникнат от нейния мироглед и догми, отколкото ние, техните учители. По-неподатливи се оказаха те през средновековието и на всевъзможни други враждебни на православието учения, които намираха винаги най-благоприятна почва в нашата среда. Накрай дори самото богомилство се оказа недостатъчно, за да побере загнездения у нас дух на отрицанието. Той диреше израз във все по-нови крайности, каквито бяха адамитството, демонологията и др. И като че ли, за да изпъкнат още по-силно противоположностите, между които се разпъваше съзнанието на тогавашните българи, увлечението от тия учения съвпаднаше с времето, когато се подвизаваше Теодосий Търновски, след Ивана Рилски най-видната православно-монашеска фигура на древна България.

Но казаното не е достатъчно, за да се добие пълна картина за нашата културна и политическа съдба. Наред с непостоянството и нетрайността, от които е

проникнато цялото ни историческо битие, тук има и нещо друго, не по-малко характерно: периодичното повторение на едни и същи явления в него. Би могло да се каже дори, че ако в нашия лишен от приемственост и трайност исторически живот има нещо неизменно и постоянно, то е именно ритмичното редуване на състояния и прояви, напълно сходни с преживените в миналото. При всеки един от големите периоди на своята история ние като народ сме повтаряли онова, което по-рано е било. Ако в това отношение при един или друг случай се явява известна разлика, тя е в подробностите, дължими на времето и условията, но не в същността. В основните си моменти историята на Второто ни царство е повторение на тая през Първото. Още по-забележително обаче е, че и най-новият период от нашето развитие се отличава със същите черти, които са ни познати от нашето средновековие.

Известно е какво представляваше народът ни по времето, когато Паисий е замислял своята „Българска история“ – една тъмна маса от роби, лишени от всякакви спомени за миналото си и от всяко съзнание за своята общност, от всякакви обединяващи идеали и стремежи, обречени сякаш да бъдат тор в нивите на другородците. И само един век бе достатъчен, за да се извърши тук истинско чудо. В разстояние на няколко десетилетия българската земя бе покрита с училища, създаде се нова книжнина и в упорита борба за национално обособение бе извоювана духовната независимост. С това бе достигнат и връхът на развитието ни през предосвободителната епоха.

Осъщественият в него ръст на постиженията не можеше да не роди идеята за политическото освобождение. И именно в опита да бъде извоювано то се прекърши линията на едва-що започналия ни възход. Станалото в случая не бе това, гдето не бяхме в състояние със собствени сили да отърсим от себе си чуждото иго. Всъщност никой от останалите балкански народи не бе извоювал сам свободата си. В една или друга степен и сърби, и гърци я дължаха на намесата на чужди сили или на стечението на благоприятни външни обстоятелства. И едните, и другите обаче водиха заради нея хероична борба и падаха само след като бяха дали всичко, изчерпали сетните свои възможности и средства. Не беше тъй и у нас. Това, което характеризира най-големия от нашите революционни опити, Априлското въстание, е толкова лекомислието, с което бе подхванато, колкото и проявените в него малодушие и страх. Не са само една патетична фраза думите на поета, че „сред многото подлост и общий позор“, в които това въстание се провали, само отделни имена останаха да греят с кървавото сияние на подвига и доброволната жертва. На какво се дължеше това падение, настъпило непосредствено след една епоха, тая на духовното ни възраждане, която блестеше с проявеното от народ и водачи съзнание, дисциплина и жертвот готовност.

Политическата си свобода ние получихме като дар от други. Поради това съвсем естествени бяха опасенията, че едва ли ще бъдем способни да я запазим и че държавата ни ще стане оръжие на нашата освободителка, а може би накрай и руска провинция. Именно съображения и страхове от този род бяха главната причина за разпокъсването на Сан-Стефанска България: ограничено в областта между Дунава, Балкана и Рила, малкото българско княжество не представляше тъй голяма опасност за силите, които се бореа срещу руското разширение на юг.

Всички тия опасения в нашето бъдеще може би напълно оправдателни за народ, чийто живот следва обикновените пътища на развитие, се оказаха по отношение към нас съвършено неоправдани. Още през първото десетилетие на свободното си съществуване ние не само показахме, че скъпим независимостта си и заради нея сме в състояние да се отречем от всичко, но сме и народ, пълен с жизнени сили. Светът с учудване и възторг следеше усилията, които развърнахме, за да спасим срещу сърбите Съединението и да отбием посегателствата на официална Русия. Завършили тия първи свои задачи, ние и в областта на културното строителство проявихме дарования, каквито никой не предполагаше у нас. Дошли последни в семейството на свободните балкански народи, ние скоро и в много отношения ги определихме, нашето първенство бе признато почти от всички, считаха ни за японци, прусаци и белгийци на Балканите и всеобщо бе убеждението, че нам принадлежи културната и политическата хегемония в Европейския югоизток. Ние сами вярвахме в това свое призвание и усърдно се приготвяхме, за да го осъществим. Настъпи обаче съдбоносното време и въпреки беззаветната готовност, с която целият ни народ даде всички поискани от него усилия и жертви, всичко бе провалено.

Кризата, в която изпаднахме оттогава насам, обхвана целия ни живот. Хвърлено в духовна и политическа безпътица, обществото се затресе и от вътрешни антагонизми. С разбити идеали и понизен морал, загубили поради това всяка вътрешна опора и вяра в себе си, ние се залутахме без цел и посока, за да се превърнем в обетована среда за чужди внушения и за увлечения от всевъзможни крайности, отричайки в себе си всичко, дори и правото си на съществуване като народ.

Не напомня ли всичко това последните години на Преславското царство, когато Презвитер Козма със страстно слово се мъчеше да извади от вцепенение народниците си? Не напомня ли то и десетилетията преди провала на Търновското царство, когато, умъртвило у себе си живите струи на националната стихия, отрекло всякакви морални ценности и всякакви задължения или отговорности пред бъдещето, обществото ни търсеше и оправдание на тъпото си равнодушие пред гредущите опасности в ученията на мистицизма и на най-уродливи секти? И ако приликата в случая се налага, не означава ли тя всред предизвиканата от недавнашните катастрофи и още далеч непреодоляна криза, в която се гърчи нашият живот, че трагичната история на племето ни, изживяло досега на два пъти епохи на възход и падение, може всецяло да се потрети? На читателите ще се стори може би, че в картината на нашия исторически живот, нахвърлена върху предидущите страници, багрите са твърде сгъстени, тъмните петна премного усилены и контрастите прекомерно подчертани. Възход и упадък, разцвет и немощ, казал бе някой, са състояния, каквито е преживявал всеки народ, и съвсем не е чудно, че те се срещат и в нашата история. В своето историческо битие всеки народ е имал периоди на сила и творчество и други, през които жизнените струи у него са намалявали, а понякога и почти съвсем пресъхвали. Преломите или големите завои в пътищата на историята не са нещо изключително и рядко; животът не само на един народ е бил връхлитан от кризи, при които той е трябвало да се бори за самото съществуване. Катастрофите, които са забавяли, прекъсвали или даже повръщали назад развитието на

народите, защо не могат да бъдат считани като свидетелство за някаква обикновена съдба: те са нещо, от което една общност, чието битие се мери със столетия, едва ли може винаги да бъде застрахована.

Известно е, от друга страна, че всеки жизнен процес поражда болестотворни елементи. В биологията това са токсините, които се образуват във всеки жив организъм, а в историята и социологията – това са силите на разложението и отрицанието, които всяко движение напред събужда и всяко историческо съсловие откърмя в недрата си. Съществува даже цяло философско учение, което обяснява историческия процес и осъществяваните в него превръщания именно чрез тая вътрешна диалектика. Според това учение всяка фаза на историческото развитие още при зараждането си понася в себе си и своето отрицание. Това последното расте заедно с развитието на съответния исторически създаден организъм или на установения в него ред и не могат да се освободят от тъй създаденото противоречие, без да изменят на себе си, т. е. – без да се самоотрекат. При това, след като изпълнят мисията, за която са били създадени, те губят своя смисъл и оправданието си, изчезват, за да отстъпят място на нови общности или нов ред, носители на който са откърмените в недрата им сили на отрицанието. Всяко историческо достигнато съсловие се събаря следователно под тежестта на противоречията, които неизбежно понася в себе си. От степента на тия противоречия и силата на съответните елементи, които образуват положителната същност на всеки съществуващ елемент, зависи неговата жизненост и трайност. Както и обратното – от способността на силите на отрицанието да минат към творчество на нещо ново зависи дали даден колективен организъм ще спомогне да прекрачи прага към едно ново битие, или ще се разпадне.

Всички теоретични съждения от рода на горните обаче малко помагат да си разясним въпросите, които тук ни занимават. Истина е, че от противоречия и дълбоки кризи не е бивал пощаден организираният живот на никой народ. Но все пак тия, от които е проникната нашата история, са тъй необикновени по своята острота и дълбочина, а освен това и тъй еднакви по същност и ритмични в появите си, та би могло да се каже, че те са собствено, които образуват постоянното и същественото в нея. Тук липсва естествено движение и постепенност, липсва и устойчивост. Паденията са толкова внезапни и външно поне изглеждат тъй изненадващи, колкото и издиганията, които ги предхождат.

[1] През 705 г. българският хан Тервел (700—721) оказва голяма военна помощ на Юстиниан II Носоотрязания (685—695; 705—711) за повторното му възкачване на византийския императорски трон, вж. Златарски, В. История. . . , т. 1, ч. 1, с. 164 сл.; D u j c e v, I v. La seconda ascesa di Giustiniano II al trono imperiale. — Studi in onore Vede Falco. Napoli, 1971, 555—562.

[2] [Синодик царя Борила (изд. М. Г. Попруженко). С., 1928, с. 99.]

Расата като фактор в нашата история

Струва ни се, че е достатъчно да се разгледа по-отблизо комплексът от особености, които образуват духовната индивидуалност на кой да е народ, за да разберем, че те не представят от себе си нещо предвечно, т. е. неизменно, биологически дадено. Напротив, те са формирани в течение на времето, голяма част от тях през течение на историческия живот, и ако са различни при отделните

случаи, то е главно поради нееднаквите условия, всред които всеки народ независимо от расовия си произход е трябвало да живее. Влиянието на жизнената, т. е. на историческата обстановка може да даде преднина за развитието на едни заложи, като забави или спре това на други и тъй да измени даже един напълно сложен расов тип. Историческото минало на един народ значи е, което определя естеството и съотношението на елементите и качествата, чийто сбор образува неговата индивидуалност. В края на краищата следователно тая последната с всички присъщи ней черти е исторически продукт. Поради това тя не може да бъде считана за първопричина на историческите явления. Еднаж формирана, тя естествено не остава без влияние върху историческите самопрояви на съответните колективи. От нея могат да бъдат обусловени отделни форми на някои явления в живота на последните, но не е тя, която чертае пътищата на историческия им живот и техните съдбини. Защото тя сама е тяхна рождба и се изменя заедно с тях.

Да се обясни следователно историята на един народ с неговите расови особености, то значи да се допусне като основен двигател нещо, което само е последица от онова, що трябва да бъде обяснено. То значи, с други думи, да се попадне в затворен кръг, в който липсва начало и край, и чиято изходна точка е загубена.

Но разискванията относно ролята и значението на расовия елемент в историческия живот на народите ще си останат безпредметни и безполезна, ако не излязат из областта на общите теоретични разсъждения. Нека преди това се опитаме да ги поставим на конкретна почва.

На туранците, доведени от Аспаруха, с формираната от предишния им живот склонност към стегната организация несъмнено се дължи ранното създаване на българската държава. Чертата, унаследена от туранците, може би е агресивната. . [1] Защо явления от рода на тия, които образуват същността на нашето историческо битие, липсват напр. в това на сърбите?

Но въпросът, който тук ни занимава, има и друга страна. Ако се предположи, че своеобразните пътища, по които е текло нашето историческо съществуване, са се отделяли от комплекса на расови качества у народа ни, трябвало би тия последните да личат еднакво в колективните му прояви, тъй както и в частния и всекидневен живот на неговите членове. Очаквали бихме по-нататък тия присъщи нему и следователно постоянно унаследявани черти да се проявяват през всички моменти на неговото съществуване. А тъкмо в това отношение се натъкваме на най-обикновени противоречия и парадокси.

Характерното за българина като физически и психологически тип е неговата тромавост и слаба подвижност. Бавен и ъгловат в движенията си, той е еднакво бавен и тромав в схващане и мисловен процес. Биволската кола е емблема не само на материалния ни бит; тя олицетворява и духовната ни природа. Но един народ, в чиято съвкупност преобладават такива черти, би трябвало и в своя целокупен исторически живот да се отличава с трудно възприемане на нови идеи и форми и с още по-бавно развитие. А ние вече знаем, че именно това не е тъй и че ако има нещо особено характерно в историята ни, то е именно трескавото и буйно движение и необикновената бързина на постиженията.

Но противоречието не се изчерпва само с това. На бавността, с която българинът, индивидуален тип, усвоява нещата, взема решение и пристъпва към тяхното изпълнение, съответствува, от друга страна, постоянството, което той обикновено проявява в едно започнато дело, упоритостта в преследване на еднаж поставената цел. Тия черти на безкрайната упоритост и постоянство в желанията и стремежите са оставяли най-дълбоко впечатление у всички, които са имали възможността да опознаят народа ни през течение на едно дълго съжителство или близко съседство. Заровете едно българско желание и под най-силната крепост, казват турците, и то ще я хвърли във въздуха. Поиска ли българинът да улови заека, той и с биволска кола ще го догони, говори друга турска мъдрост. Из далечното минало е запазено едно известие, което дава също такава характеристика за нашия народ. Никита Акоминат, вече познатият ни византийски писател от края на XII и началото на XIII в., разказва, че през негово време в Состенския манастир в Цариград се намирала плоча с надпис, който съдържа завета на Василий II Българоубиец. Ако се случи някога българите да въстанат, говорел тук императорът, не са достатъчни само една или няколко победи, за да се сломи тяхната съпротива и се овладее страната им. Необходимо е да се завзема стъпка по стъпка тяхната земя, като се осигурява с достатъчно гарнизони всяка отнета тям крепост. Защото — и това именно убеждение искал Българоубиецът да втълпи на своите приемници — тъй голямо било упорството на българите, че да бъде преодоляно, нужно било да се лишат от всяка възможност и всяко средство за съпротива, да им бъде отнето и сетното убежище или крепост, гдето те могли да събират сили за нова борба.^[2]

В тия думи на императора, който бе посветил целия си живот на задачата да унищожи българската държава, е говорела несъмнено поука от един тежък опит. Поради това и верността на представата, която те дават за народа ни, не може да бъде оспорена — поне за онова време. Но защо тая нравствена сила и издръжливост, тъй характерна и постоянна черта у българина като отделен индивид, а понякога и тъй блестящо проявявана в държавния му и общонароден живот, тъй неочаквано се пречупваше, за да отстъпи място на пълно вцепенение и примиримост с нещастията, и то именно в случаи, когато тия нещастия не идеха със силата на една неотразима съдба? Примери на подобни преломи ние вече посочихме достатъчно и те далеч не изчерпват редицата печални явления, с каквито миналото ни е тъй богато. Едно събитие от тоя род едва не сложи преждевременен край на Търновското царство още рано, преди да се явят турците в Балканския полуостров. Във война със западните си съседи българите бяха претърпели тежко поражение в битката при Велбъжд. Царят бе убит и войската му разпиляна. Но обективно взето, нещастieto, колкото и да бе голямо, не можеше да се счете за непоправимо. Сърбите дължаха своята победа на нападение, а не на военното си превъзходство. Велбъждската област се намирал тогава вън от границите на българската държава. При това армията, разбита при Велбъжд, навярно далеч не е представляла всичката военна сила на тогавашна България. Нови войски несъмнено са могли да бъдат събрани, преди неприятелят да приближи земите, които образуваха сърцевината на царството. За да стигне там, той трябвало да пребори широката планинска област на днешната Югозападна България, да прехвърли и Стара планина, гдето всяка

височина би могла да бъде превърната в крепост, всеки лес в място за засада. Не даже цял народ, който би се вдигнал, за да брани земята си от чужденеца, а само малобройни и зле въоръжени воители биха били достатъчни, за да се стопи под стрелите им войска, по-многобройна от тая, която водел тогава сръбският крал. Защитата на застрашеното българско отечество е трябвало да започне следователно тепърва след велбъждското нещастие.

И при все това става тъкмо обрълото, което и самите сърби най-малко очаквали. Едва-що кралят им с войските си пристъпил българската граница и навлязъл в Радомирско, той бил посрещнат от представители на българското болярство начело с брата на погиналия цар: те идели при него с вестта, че цяла България слага пред нозете му короната на българските царе. Кралят се отказал от тая чест. Той се задоволил само с това да възкачи на българския престол своята сестра, бивша жена на починалия при Велбъжд цар.^[3]

Съществува друг един фактор, чието влияние върху историческия живот на народите изобщо не подлежи на съмнение. Това са географските особености, положението и устройството на техните земи. И в първия дял на настоящата книга биде достатъчно обширно изтъкнато значението на тоя фактор за създаването, запазването и териториалната съдба на средновековната българска държава. Без благоприятните условия за отбрана, които ѝ даваше нейното географско положение, българската държава не би могла да устои срещу своя многовековен и могъщ съсед — Византия. Както, от друга страна, без пречките, които произтичаха от географското положение и устройство на областите, обитавани от нашия народ, той може би не би бил осъден да мине по-голямата част от историческия си живот необединен в своя държавна организация и значителни дялове от него да остават под властта на чужденците.

Независимо от това и други обстоятелства, все от политико-географско естество, се отразяваха неблагоприятно върху историческия ни живот. Нашата земя както днес, тъй и в миналото лежеше на големите кръстопътища между изток и запад, север и юг. Принудени да водим тежки борби с империята, наш южен съсед, ние едновременно с това трябваше да се браним и от народи, които ни заплашваха от север. Маджари, печенеги, узи и татари не само еднаж налитаха страната ни, но имаше и цели периоди под знака на опасността или под тежестта на разоренията, които те сеяха. А свръх това ние имаме да сдържаме и сръбския натиск от запад. Нашите балкански съседи в това отношение бяха поставени много по-благоприятно от нас. За Византия ние много често представяхме щитът, който поемаше ударите на северните варвари и ако не смогваше да ги отрази, все пак намаляваше силата, с която тия удари падаха върху ѝ. Бедните земи на някогашна Сърбия пък никога не представяха особена съблазън за северните хищници, а неприветливите ѝ планини бяха най-добра нейна защита срещу всяка външна напасть. При това облагодетелствуваха я границите, които имаше през по-голямата част от средновековието: тя лежеше настрана от големите пътища, по които се извършваше движението на народите. Затова тя не изпита нападенията нито на руси и маджари, нито на печенеги и кумани, а не вилнееше над нея и постоянната опасност от татарски нашествия, каквито в продължение на цели десетилетия заплашваха нашата земя. С Византия, най-сетне, през по-голямата

част от средновековието живееха в мир и турското завоевание не се стовари върху тях с такава разрушителна сила, както това бе у нас.

А когато един народ е бил принуден да живее всред непрестанна и сурова борба за своето самозапазване или за политическото си утвърждаване, развитието му не може да бъде нормално. В най-благоприятен случай то е едностранчиво. Защото там, гдето, непрестанно се разнася звънът на оръжията, намаляват не само възможностите за културно стоителство, но постепенно упадат и склонностите към него. Не могат да се развърнат и дарованията, които то изисква. Усилията, давани в кървавата борба за съществуване, идат от общия запас на жизнени сили. А той у никой народ не е неизчерпаем. И изразходваното в тая борба става винаги за сметка на онова, което иначе би могло да бъде употребено в други посоки. Ако един народ с цената на много тежки жертви все пак успява да разреши външнополитическите си задачи и затвърди държавата си в граници, които и обезпечават сравнително по-спокойно бъдеще, той с това вече е създал първото най-съществено условие за едно плодотворно историческо битие. Ако ли обаче непреодолими географски и изобщо външни обстоятелства обрекат на неуспех тоя стремеж или пък доведат до резултати, които не отговарят на положените усилия, то животът на такъв народ остава отбелязан с печата на истинския трагизъм и на безплодието. Защото, от една страна, силите, потрошени в гонитба на непостижимото, систематично са били отнемани от области на дейност, гдето истински постижения може би не биха били невъзможни и, от друга — защото постоянните несполуки да се достигне жадно преследваната цел водят към хроническо изтощение на силите в даденото общество, убиват в него чувството на самоупование и вяра в себе си, а с това подготвят и почвата за вътрешното му разложение.

Това обяснява защо нашата история представя непрекъснат низ от войни, защо въпреки всички усилия и жертви, дадени от народа ни в тях, средновековната българска държава не смогна трайно да обгърне в пределите си всички земи, обитавани от българи, и защо последният век на нейното съществуване я завари почти в същите предели, които тя имаше още през първоначалния стадий на своя живот. Нейното нещастие идеше главно оттам, че тя по необходимост трябваше да дири утвърждението си в земи, които бяха открити за посегателства от всяка страна, без при това в *целостта си* да разполагат с необходимите *естествени* условия за отбрана.

Върху тая фаталност, обусловена от географското положение и структура на българските земи, ние в предидните страници достатъчно говорихме. Това, което е нужно тук да бъде добавено, е, че същата основна причина простираше своето действие и върху друга една област на явления, тая на културното и вътрешнополитическото битие на народа ни. Неизгодното положение на земите, върху които държавата ни се стремеше да се разпростре, я обричаше на непрестанни и безплодни войни. Безплодни не само поради това, че обикновено не изменяха съществуващите териториални отношения в Европейския югоизток, но поради това още, че даже когато тя смогваше да осъществи част от своите стремежи, придобитията си оставаха ефимерни, тъй като накрай винаги се оказваше, че е много по-трудно да се запазят, отколкото да се направят. Едничката постоянна последица от всичко това бе, че народът ни нямаше

възможността да се предаде на дълготрайна мирна дейност и да развърне сили в полето на културното творчество. В това отношение започнатото през редките периоди на мир трябваше да бъде изоставено, а възвръщането към него не всякога биваше възможно. В такива случаи нужно бе да се започва отново. По такъв начин нашето развитие, както и вътрешното изграждане на държавата ни, не можеше да следва равномерния темп на един естествен процес, а се извършваше с поврати и скокове. И те носеха всички особености на хронически недъг.

От друга страна, същата непрестанна и тежка борба за държавно-териториално формиране и утвърждаване поглъщаше почти всички потенциални сили на народа ни. Продължителните и остри напрежения ги изтощаваха и така настъпваха състояния на немощ, толкова по-дълбоки, колкото по-интензивен биваше разходът на тия сили. Не е чудно, че в такива случаи периодите на повишена активност бързо биваха сменяни от други на вцепенение.

Всичко това, както виждаме, може да обясни в значителна степен много от явленията не само в нашата страна, но и в най-новата ни история. Неизменното географско положение и особеностите на нашите земи, еднакво в миналото, както и в настоящето, поставяше на народа и държавата ни мъчноразрешими задачи. Затова и събитията, преживени от нас последните две десетилетия, тъй изумително напомнят някои от ония, с които нашето минало е доста изобилно. Но като се отдаде дължимото на географския фактор и се признаят всички преки и косвени последици от действието му в нашата история, нужно е да се изтъкне, че само чрез него съвсем не може да бъде обяснено особеното в нея. За да се убедим в това, достатъчно е да спрем вниманието си на някои от нейните добре познати явления и факти. Така напр. счита се, че дълбоката немощ, от която е била обхваната България по времето на цар Петра, е била естествен резултат от свръхнапреженията от епохата на Симеона. Срещу това схващане обаче биха могли да бъдат направени основателни възражения. Непохабените народи, както е и със здравите организми в биологията, могат да се почувствуват временно отслабнали и изморени от преживените болести или изпитания, обикновено и накрай те излизат от тях пречистени и възродени. Затова скоро набавят, дори увеличават запасите от жизнените сили. Ако следователно умората wśród българския народ и материалното изтощение на страната са били едничките или поне главните нещастни последици от Симеоновото царуване, бедата не ще да е била тъй голяма и непоправима. Дългото и протекло в дълбок външен мир управление на Симеоновия син би било напълно достатъчно, за да излекува добитите рани и се възстанови равновесието в народните сили. И наистина известни признаци показват, че ако през Симеоново време стопанският живот на страната ни е бил наистина твърде разстроен, а българското общество отслабено от многото изгубена кръв, покрусено и обезверено от усилията, разпилени за един непостигнат идеал, то всичко това през времето на Петра би било лесно и бърз превъзможнато и изживяно. Преди да мине и десетилетие от възшествието на тоя цар, и срещу неговото управление почват да зреят заговори и никнат бунтове. Днес ние сме оскъдно осветлени относно техните причини. Но когато се има предвид, че още в самото начало на своето царуване Петър всецяло бе се отказал от държавните завети на своя баща и че цялото му управление бе

вдъхновено от желанието за добросъседски отношения със същата Византия, срещу която Симеон бе водил непримирима борба, лесно е да се досетим, че основата на недоволството от новия владетел е било тъкмо неговото примирение с Цариград. А това значи, че въпреки вероятната умора от дългите войни на Симеона живата сила на народа ни не е била съвършено изчерпана и една добра част от българското общество още тогава, непосредствено след смъртта на великия цар, е считала, че борбата с империята не трябва да бъде преустановена. От друга страна, едно автентично свидетелство — думите на киевския княз Светослав, предадени от древната руска хроника, показва, че през Петровото царуване в българските земи е кипяла интензивна стопанска дейност и страната се е радвала на богатства, които могли да съблазнят жаждата на всеки варварин.[4] Защо тогава, духом все още бодра и материално твърде крепка, същата Преславска България не намери в себе си достатъчно сили, ако не да спаси държавното си съществуване срещу завоевателя — чужденец, то поне за да не падне като труп пред нозете му? Срещу нашествия особено на север и юг нейните земи разполагаха с несравнено по-удобни естествени условия за защита, отколкото това бе изобщо със земите на Охридското царство няколко десетилетия по-късно. Ако решаваща роля тук имаше само географският елемент, защо Охридското царство при все това смогна много години подред да отбива ударите на един неприятел, не по-незначителен от този, който сложи бърз край на Преславското?

Че особеното географско положение на българските земи, колкото и неприятно да влияеше върху териториалните съдбини на държавата ни, не бе при все това *едничкият* елемент, от който тя последните зависеа, се вижда и от други случаи. Тъй напр. при Ив. Асеня II България обхвана цялото Източно Черноморско крайбрежие от устията на Дунава до Мидия, целия тракийски и македонски бряг на Егея от устието на Марица до границите на Тесалия и най-сетне цяла Албания с побережието на Адриатика от Епир до Шкодра. Тогава за пръв и последен път в своята история тя достигна напълно обособени и удобно защитими географски граници. При все това за съседите тя имаше държави, които, обективно преценено, не можеха да представят никаква опасност за нея. И при все това ние вече знаем, че тая обширна държава не преживя даже с едно десетилетие своя създател: от пространните си територии тя запази след него само своите северни области. Но ако само чрез влиянието на географските условия не бихме могли да си обясним дълбоките превратности в политическото битие на народа ни и териториалната нестабилност на средновековната българска държава, още по-малко би било възможно тия географски условия да ни обяснят странната картина на духовния живот на българския народ с характерните и тук трескави и нетрайни подеми, от една страна, и продължителните периоди на упадък и безплодие, от друга.

Явно е следователно, че наред и покрай споменатите различни условия и фактори, които в един или друг случай, где по-силно, где по-слабо, са оказвали влияние върху историческия ни живот — трябва да се дири в този живот действието и на някакъв друг по-специален фактор. Явно е по-нататък, че това действие ще да е било особено силно и дълбоко, щом като се разпростирало еднакво върху нашата външна и вътрешна история, извиквайки и тук, и там

явления, еднакви по същността си, а ще да е и особено трайно, щом като минало и настояще у нас тъй много си приличат.

Силата, която непрестанно тежеше върху нашия живот и чийто всестранен натиск не бе възможно да се канализира или отрази, бе чуждата култура. За да се разбере това, необходимо е да бъдат разяснени предварително някои общи понятия и въпроси.

[1] На това място листът от ръкописа на П. Мутафчиев е загубен, поради което връзката в съжденията му до известна степен се нарушава.

[2] В дадения случай авторът има предвид вече използваното от него сведение от византийския историк Nicetas (р. 483).

[3] П. Мутафчиев описва накратко битката между сърби и българи, станала край Велбъжд (дн. гр. Кюстендил) на 28 юли 1330 г., в която загинал и българският цар Михаил Шишман, вж. Т р и ф о н о в, Ю. Деспот Иван Александър и положението на България след Велбъждската битка. — Сп. БАН, 43, 1930, с. 79 сл.; Б у р м о в, А л. История на България през времето на Шишмановци (1323—1396). — ГСУ. ИФФ, 43, 1947. = Избр. произв., т. 1, с. 266 сл.

[4] А д р и а н о в а – П е р е т ц, В., Д. С. Л и х а ч е в. Повесть временных лет. Т. 1, М., 1950, с. 48.

СРЪБСКИТЕ ПРЕТЕНЦИИ НАД ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

I.

Апетитът на сръбските шовинисти. - Ламтеж за чужди земи. - Училище, казарма и преса в услуга на сръбския империализъм. - Брошурна и вестникарска кампания - Чудновата сръбска теория за балканските славяни.

Неотдавна в някои вестници се появи съобщение, което мина незабелязано: сред войниците на съседната Югославия се разпространявала наръчна книжка, гдето между другото им се втъпявало, че трябвало да се готвят да освободят братята си, които още се намирали под чуждо иго. Между „поробените сръбски земи” в книжката на първо място били означени днешните наши западни окръзи - Видински, Врачански, Софийски и Кюстендилски.

Преди няколко дена в „Слово” се спря на друг случай от този род. В официалния орган на чехословашкото правителство някакъв си журналист-словенец, представител на „словенското унитаристично крило”, се мъчил да доказва не само че Македония била сръбска и че следователно българите нямали право да укоряват сърбите загдето я завладели, но че сръбски били също тъй и споменатите наши западни области. Как е възможно, питал се този сръбски защитник, Македония да бъде българска, щом като цялата днешна Западна България била сръбска?

Апетитът идва с яденето, биха си помислили тия, които не познават достатъчно добре миналото и сръбския менталитет. В случая това обяснение е само донякъде вярно. След като тъй неочаквано станаха господари на една държава, която се простира от Беласица до Източните Алпи, сърбите наистина са загубили всяка мярка. Но трябва да се признае от друга страна, че този техен ламтеж за чужди земи е нещо далеч не тъй ново, както на мнозина може би ще се стори. Твърде отдавна е роден и дълго време е откърмян той от водачите на сръбския народ. И ако е въпросът за днешните ни западни окръзи, вече десетилетия под

ред сръбските шовинисти учат сънародниците си, че това са чисто сръбски земи, които рано или късно трябвало да бъдат включени в границите на сръбската държава.

Преди повече от двадесет години, когато побратимяването със сърбите увеличаше наивната ни младеж и се подготвяха тъй условията за нещастния балкански съюз, студентите на известния белградски професор Цвиич работеха под негово ръководство етнографски карти, в които със сръбска боя бе нацапана цялата Западна България до Искъра и Ихтиманска Средна гора. Същото това мнение, подхвърлено впрочем твърде сконфузено, имах случая да чуя преди година-две и от друг сръбски учен, професор в Скопие. То е насадено и продължава да се насажда в главите на сръбските поколения и от училището, и от казармата, и от пресата.

На какво почива то и как доказват сърбите принадлежността на западните ни покрайнини към териториите на сръбското племе?

Мъчно би могло да се отговори на този въпрос, тъй като никой учен сърбин не се е още опитал обстойно, системно и документирано да защити тая теза. Това, с което апостолите на сръбския шовинизъм до днес са се задоволявали, са писания - обикновено брошури или вестникарски статии - често пъти анонимни и предназначени за домашна употреба, достатъчни, наистина, да произведат нужния ефект сред лековерните им сънародници, но неизвестни или недостъпни за чуждия учен свят, или най-сетне твърде тенденциозни, за да се занимава с тях един сериозен човек.

Спомням си, то бе твърде отдавна, преди Балканската война, мен се падна да прочета в един твърде разпространен сръбски вестник някакво съчинение от този род. Там между другото се доказваше, че истинските българи били татари. От тях някога бил зает само североизточният ъгъл на земята между Дунава и Балкана, на запад до Янтра или най-много до Искъра. Във всички останали земи живели славяни, каквито били и самите сърби. И тъй като сърбите днес били „едничкият славянски народ“ в полуострова, то всеки, който сега тука говорел славянски, трябвало да бъде сърбин. Който пък не се считал сърбин, не бил славянин, а татарин. Сърби следователно били и всички жители на България, с изключение може би на Добруджа, Дели-Ормана и Тузлука, които наистина били населени с турци, гагаузи и татари.

Да се възразява срещу такива умозакljučения, е наистина и излишно, и безполезно: те сами най-добре говорят за своите автори.

Доколкото може да се разбере, сръбските шовинисти изобщо издигат претенции над половината от днешна България, поради това, че тя някога била владяна от сръбските крале, поради това още, че населението ѝ било или се чувствувало някога сръбско и, най-сетне, защото в нея се намирили „задужбините (възпоменателни храмове) на сръбските крале и великани“.

Нека, не за да разубеждаваме разпалените умове у западните ни съседи, а за да изясним недоуменията, които подобни писания могат да извикат у неосведомените читатели - да разгледаме какво представят тия сръбски твърдения. Преди всичко, каква е била миналата политическа съдба на тия земи?

* * *

Западна България през епохата на византийското робство. - Появяване на

сърбите в басейна на Българска Морава. - По стъпките на кръстоносците. - След смъртта на Ив. Асен II. - Завземане на Браничевската област.

Днешна Северозападна България - Видинско, Врачанско - и областта на Тимок влизат в състава на българските владения още по времето на Тервеля, началото на VIII в., значи още през първите 2-3 десетилетия след основаването на българската държава, и остават в нейните предели непрекъснато чак до самия край на Първото българско царство. Софийската и Кюстендилската области заедно с Моравско биват окончателно включени в българските държавни граници малко по-късно, по времето на Крума, между 811 и 813 г., и остават в тях до 1018 г., когато цяла България бива завладяна от византийците. През епохата на византийското робство 1018-1186 г., тия земи били считани от самите византийци като територии на бившата българска държава, част от България. Заради това Византия бе ги оставила под черковното ведомство на Охридската архиепископия, чиито представители даже до ново време се наричаха „архиепископи на цяла България”. Самият град София, след падане на Преславското царство, известно време бил даже столица на Българската патриаршия.

През целия този дълъг период от началото на VIII, та до средата на IX в. за сърбите не се явява нигде никакъв помен. Едва от втората половина на IX в. се заговаря за сръбски княжества, които обхващали северозападните кътища на полуострова, днешна Черна гора, Херцеговина, част от Босна и Далмация и югозападните покрайнини на недавнашното кралство Сърбия. Според Константина Багренородни (X в.) източните граници на сърбите по онова време достигали едва до р. Ибър, приток на Западна Морава. Гранична на крепост е бил гр. Раса, при дн. Нови пазар. На същата линия остават сърбите и през XI в. Окончателно я пристъпват те и почват да се разширяват на изток от нея едва през втората половина на XII в. Любопитно е да се знае как, при какви обстоятелства се извършва това сръбско разширение, върху кои земи се простира и какви претенции могат да бъдат обосновани чрез него.

През втората половина на XII в., когато цяла България още се намирал под византийско иго, императорът Мануил Комнин подарил на сръбския княз Стефан Неман, основател на по-сетнешната династия, която близо два века ръководи сръбските съдбини, владението на планинската област около р. Топлица към дн. гр. Куршумлии. Тъй се явяват за пръв път сърбите в земите из басейна на българска Морава. По-късно Неман присъединил към това свое владение и сръбските области на запад и почнал борба за освободението си от византийска зависимост. Две обстоятелства му позволили да постигне най-сетне тая си цел: появяването на кръстоносците начело с Фр. Барбароса в Балк[анския] п[олуостров] през 1189 г. и Асеновското въстание в Дунавска България. И когато кръстоносците от Белград през Ниш се изтеглили към София и Пловдив, Неман, през 1190 г., възползуван от липсата на византийски войски из тия места, нахлул в тях и превзел и разрушил някои от крепостите из Нишко, Софийско, Кюстендилско и Тетовско. Това първо проникване на сърбите в българските западни покрайнини е било в значителна степен резултат и на натиска на унгарците откъм север и запад. Не е известно дали сърбите са се опитали да се задържат в завзетите земи или, което е по-вероятно, са се задоволили само да ги опустошат и плякосат. Знае се, обаче, че византийците, освободени от кръстоносците, възползувани и от

затишието на неприятелствата с Асеневци, още в началото на следната 1191 г. нанесли негде при Морава поражение на сърбите и ги принудили да се оттеглят в своите планини на запад.

Година или две след това Асеневци завземат Софийско и Тимошко. При Калояна биват освободени от византийското иго Северна и Средна Македония и Моравско с Белград. Опитите на маджарите да заседнат в моравските земи биват отбити, сърбите си остават в своята планинска страна зад Морава, без да проявяват каквото и да било намерение да ги оспорят на българите. При Иван Асеня II Моравско продължавало да остава в българските предели; при неговите непосредствени приемници - също. Белградската област бива загубена окончателно от българите едва по времето на Константин Асеня (1258-1277) г., когато я взели маджарите. Навярно тогава за пръв път и източната граница на Сърбия била трайно установена по течението на Морава. Десният бряг на реката, обаче, чак до устието ѝ продължавал да си остава български.

Тъй сложените сръбски държавни граници претърпяват нови чувствителни промени едва към края на XIII в. Още наскоро след смъртта на Ив. Асеня II, Византия бе успяла да отнеме от българите цяла Македония заедно с Кюстендилско. В 1284 г., опрени на съюза си с Неаполитанското кралство, от една страна и възползувани от смъртта на византийския император Михаила Палеолог, от друга, сърбите под краля си Милутин завземат без всякакви усилия и жертви цяла Северна Македония и Осоговската област с Кюстендил до крепостта Земен. През същото време маджарският крал отстъпва на Милутиновия брат Драгутина Белградската област; Драгутин трябвало да я управлява до смъртта си като маджарски наместник.

По това време земите на изток, между долното течение на Морава и Тимошко, наричани с общото име Браничевска област, продължавали да остават съставна част на българската държава и се намирали под управлението на двама български князе братята Дърман и Куделин. Поради неприятелството им с Драгутина, унгарският наместник в Белградско, тоя последният, подкрепен от маджарите и от брата си, сръбския крал Милутин, напада Браничевското княжество и го завладява. България тогава бе преживяла няколкократно нашествие на татарите и при даденото положение търновският цар Смилец е бил най-малко в състояние да защити целокупността на държавата си. Грижата да изхвърли сърбите от Браничевската област взел видинският български княз Шишман, бащата на по-сетнешния търновски цар Михаил Шишман. Войната му срещу сърбите излязла, обаче, несполучлива. Браничевското княжество останало в пределите на Драгутиновата маджарска провинция и заедно с останалите земи на последната било присъединено към Сърбия едва през 1316 г., след смъртта на Драгутина. Преди това, след неуспешната акция на Шишмана, опитът на Милутин и Драгутина да завземат и Видинското княжество бил отбит. То продължило да съществува като част от българската държава и освен днешната Видинска област, обхващало всички земи из басейна на Тимок.

* * *

Велбуждската битка и Черменския бой. - Равносметка за владенията на българската и сръбската държава през средните векове. - Народностната принадлежност. - Балканските славяни. - Български лес. - Кракра пернишки и

кръстоносците

След изгубването на Браничевското княжество западната граница на България вървела по планинските вододели западно от Тимок, отдето се спущала към течението на Морава при стария град Равна (дн. Кюприя) и следвала течението на тая река чак докъм неотдавнашната сръбско-турска граница. От там тя се отбивала на изток, като оставяла в сръбска територия Краището и Кюстендилското поле. На ново изменение тая гранична линия била подложена към 1330 г., след нещастната Велбуждска битка. Тогава сърбите завладели и града Ниш, но Пирот останал български.

След Чирменския бой в 1371 г. Кюстендилската област заедно с Краището и Сев[ерна] Македония паднали под турска зависимост. Към 1382 г., когато Шишман загубил София, турците отнели от сърбите и Ниш. Останалата Сърбия преживяла с 60 години падането на България под турска власт. И през това време за сетен път държавната територия на сърбите била увеличена с български земи. Към 1413 г. сръбският княз Стефан Лазаревич, като награда за помощта, що оказал на султан Мухамеда I срещу брата му Муса, получил областта Знеполе, на юг от Трън, която впрочем турците си взели обратно още през 1427 г. През 1454 г., в надвечерието на окончателното ѝ завоюване от турците, средновековна Сърбия била образувана само от земите между Дунава, Западна Морава и долината на Съединена Морава докъм Кюприя.

Изложеното досега може да бъде сведено към следната прегледна равностметка. През средните векове са били

в пред. на бълг. държ. - в пред. на сръб. държ

Западно Моравско -	252 год.	214 год.
Белградска област -	252 год.	111 год.
Браничевско -	297 год.	143 год.
Нишко -	332 год.	52 год.
Софийско -	388 год.	никога
Кюстенд. с Краището -	255 год.	71 год.
Видинско с Тимошко -	403 год.	никога

Ако в случая се вземе под внимание епохата на византийското робство (1018-1186), когато, както вече споменахме, тия земи са били считани и от самите византийци за области на покорената България, то българският период за всяка една от тях ще трябва да бъде увеличен най-малко с по 150 години. Кюстендилско било владяно от сърбите толкова, колкото и присвоената от тях едновременно с него Северна Македония - от 1284 до 1355, когато ще да е възникнало Велбуждското княжество. В Софийската област те се вестяват само еднаж - през 1190 г.; в Тимошко и пред Видин също тъй само еднаж, при похода на Милутина и Драгутина в 1296 г., за да ги напуснат веднага. Що се отнася пък до останалите земи на Видинската област и днешната Северозападна България, както и за земите към Дупница и Самоков, те никога през средните векове не са виждали сърби.

Завоеванието на дадена земя от един чужденец, колкото дълготрайно и да би било то, само по себе си не дава още никакви права на завоевателя върху ѝ. В противен случай турците напр., които са владели цялата днешна Сърбия близу 400 години, биха имали над нея по-голямо право от самите сърби. Но ако сърбите

в дадения случай държат за принципа на владението, те би трябвало не да искат Софийско и Видинско, гдето те се вестяват и си отиват, нито пък Кюстендилско, гдето те, от редица векове, са господарували само няколко десетилетия, или най-сетне земите към Искъра и Самоков, които никога не са видели, а да се съгласят и подложат на разискване въпроса за правото на владение над цялото Поморавие, което в далечното минало се е намирало под българска власт през един период от два до шест пъти по-дълъг от периода, през който е било подчинено на сърбите.

II.

Но да оставим настрана въпроса за „правата“, които могат да произтичат от завоеванието, и се спрем над данните и известията, които определят народностната принадлежност, или от които може да се прави заключение за националното съзнание на населението от земите, чието близко и далечно минало тук ни занимава.

Въпросът за етничните отношения, създадени на Балканския полуостров след заселването му от славяните, отдавна е добил разрешение от науката, разясняван е до втръсване и тия, които са се интересували, биха могли винаги да добият ясна представа по него. Не много отдавна аз имах възможност да го засегна и на друго място.

Балканските славяни, още при самото си заселване, не са представяли еднородно етническо цяло, а са се делили на две групи, обособени и различни в езиково отношение една от друга: сърбохърватска на северозапад, и словено-антска, наречена по-късно българска, която заемала балканския юг и изток. Въз основа на езикови данни от миналото, определена е приблизително и границата между земите, заети от тия две групи. Тя вървяла на запад от Съединена, а след това - от Южна Морава и достигала днешната Албания негде северозападно от Призрен. Както видяхме, именно там е била през IX и X в. и политическата граница между българи и сърби. Българският характер на тия земи е засвидетелствуван и от известия из XI и XII в., когато българска държава не съществуваше. Тогава грамадните гори, които покривали широката долина на Морава, от устието ѝ, та чак до Ниш и по-нататък, през планинската зона, до София, са били известни на кръстоносците с името „Български лес“ (Silva Bulgariae), както и Белград е бил наричан от тях „Българска Бела“ (Alba Bulgarica). Из пътя си през тия земи кръстоносците, както за това разказват техните летописци, имали често да се разправят с българи и печенези. Преди това, по времето на Самуила, упоритостта, с която населението от Софийско и Кюстендилско бранело принадлежността си към българската държава и нейната независимост, е известна от подвизите на прочутия Кракра, който заедно с подчинените му 33 крепости из тоя край устоявал години под ред на нападенията на Василия II.

* * *

Свидетелствуванията на европейски пътешественици. - След падането на Охридското царство. - Политическото разширение на сърбите към изток. - Турското нашествие. - Въстанието на българите в 1403 год.

Охридското царство, внукът на Самуила, Петър Делян, от Унгария се явил в Белград, жителите на Моравската област, разказва съвременният византийски

автор, въстанали срещу византийската власт, „провъзгласили го за цар на България и като се вдигнали, потеглили през Ниш и Скопие, столица на България, като възвестявали за него и го славословили и като избивали немилостиво всеки ромей, който им попаднел”. За да имаме истинска представа за самосъзнанието на тогавашното население в Северна Македония и Моравско, нужно е да се знае и друг факт. Още преди да избухне въстанието на Деляна, сърбите под началството на един свой княз, Стеф. Воислав, също чрез въстание бяха успели да извоюват своята независимост и да се обединят. Ако Моравско бе сръбско, защо Стефан Воислав и сподвижниците му бяха оставили без внимание тая област? Или защо населението ѝ не бе поискало да се присъедини към движението на Воислава, а бе се вдигнало още при първата вест за появяването на българския княз Делян?

До края на XI в. жителите на Моравско и Сев. Македония вдигат второ въстание срещу Византия. И тъй като вече никакъв потомък от рода на старите царе тук вече не бил останал, болярите от въстаналите земи предлагат българската царска корона на сръбския княз Константина Бодин. Сърбия тогава от три десетилетия съществуваше като независима държава. Над нея владееше бащата на Бодина, Михаил, а земите ѝ граничеха с въстаналите области - Моравско и Сев. Македония. Ако населението на тия последните е било сръбско, защо то се вдига за възстановяване на българското царство, а не поискало присъединяването си към сръбската държава?

Знаем вече, че политическото разширение на сърбите към изток започна от средата на XII в. и, макар с прекъсвания, продължаваше до самото завоевание на Сърбия от турците. В някои случаи то ще е било последвано от настаняване на сръбски колонисти в присъединените земи. По такъв начин старата етническа граница между българи и сърби била на няколко места разкъсана и изместена на изток и североизток. Тъй напр. е била заета от сърбите през XIII и XIV в. по-голямата част на Косово, след това - източните разклонения на Копаоник. По-нататък, на изток, сръбското етническо разширение през епохата до турското завоевание, пък и след нея, не направило особени успехи.

Срещу това, от голямо значение за по-късния етнически лик на долноморавските земи било турското нашествие през 80-те години на XIV в., когато турците нахълтали към Херцеговина и Южна Сърбия. Части от тамошното сръбско население, бягайки пред турците, се настанили в Белградско, в северната част на Моравско и в Браничевско. Под влиянието на новите преселници и на обстоятелството, че там към север трябвало да се измести и държавният сръбски център (Крушевац, Белград, Смедерево) местното българско население в продължение на един-два века било постепенно посърбено.

Когато там почвал тоя процес, Нишката област бе вече турска, а Тимошко принадлежеше на Видинското царство, което турците още не бяха завоювали. Сръбски колонисти следователно в тия две области не бяха се наслоили. Що се отнася пък до старото Видинско княжество, то неговите владения, които освен Тимошко обхващаха и днешната Северозападна България докъм Лом и Враца, са били считани и от самите тогавашни сърби за български земи. Тъй напр., като разказва за познатия ни опит на Шишмана в 1295 г. да отнеме от сърбите Браничевско, един сръбски автор от XIV в. пише: „въста в та времена в земли

българсцей кнез некто глаголие мый Шишман, живъи в граде рекомем Бѣдини, предръже окръстѣнїиѣ страны и многѣ землиѣ българскїиѣ”. А че населението от планинската зона на Пиротско и Горни Тимок продължавало и след падането на България да живее в своето българско съзнание, се вижда и от друг един факт: в 1403 г. там срещу турците било вдигнато въстание, начело на което застанали Фружин и Константин, синове на двамата последни български царе - Шишмана Търновски и Срацимира Видински. Ако у това население българското съзнание не е било особено крепко, не би ли потърсило то ръководството на съседния сръбски княз Стефана Лазаревич, чиято държава по това време още не бе унищожена?

Известията на европейски пътешественици за етнографията на моравските земи през турската епоха, от началото на XV до средата на XVIII в., са не по-малко категорични. Малцина от тях считат за етническа граница между сърби и българи планината Куновица, между Бела Паланка и Ниш. Всички други поставят тая граница на Морава, северозападно от Ниш. Новата история на тия покрайнини показва, че тия известия не са били нито неверни, нито преувеличени.

Въстанието в Нишко, Пиротско, Лесковско и Вранско през 1841 г. е било считано от самите сърби за въстание на българите. Като въстание на местното българско население го представят и рапортите на тогавашните руски и австрийски дипломатически представители. Французинът Бланки, който бил изпратен от своето правителство, за да проучи положението във въстаналите области, нарича „българи” жителите на Пиротско и Нишко. В сръбските географски карти от 40-те години на миналия век областта от Ниш към Пирот, Лесковец и Враня е означена с името „Бугарска”.

Че и населението на планинските земи около Тимок си е оставало българско и в ново време, за това имаме други известия не по-малко красноречиви. По времето на Карагеоргия (1807 г.) сърбите сами считали областите на Черния (Западен или Кривовирски) Тимок за чужда, българска, земя. Българчета, които се намирали във войската на Карагеоргия, били изпратени тогава, за да повдигнат срещу турците своите „земляци” по Черния Тимок. У Вука Караджич, най-големия сръбски книжовник през XIX в. и създател на сръбския литературен език, Белият Тимок още продължава да се нарича „Бугарски Тимок”, а земите зад него - български.

* * *

Адрес до руския император с 230 хиляди подписи. Неверни твърдения за ролята на българската емиграция в Букурещ. Легията на Раковски. Таен сръбско-румънски договор за подялба на България. Сърбите и средновековните паметници

Ето какви са сведенията, с които историята днес разполага, ето какво са знаели и писали незаинтересувани чужденци за ония земи през миналото, ето най-сетне какво са мислили за тях и самите сърби до времето, когато тия земи още не бяха привлекли техните апетити. Вижда се следователно, че не само днешната Западна България е сръбска, но че българско някога бе населението на цялото Поморавие, а български си оставаха и земите, които сърбите присвоиха, първом в 1833 г. (Тимошко), а след това в 1878 г. (Нишко - Вранско).

Споменатият словенец, сръбски патриот, разказва, че жителите на София, Трън.

Брезник, Радомир и Видин в 1878 год. подавали молба до Русия и великите сили, за да бъдели присъединени покрайнините им към Сърбия. Дали тогава правителството на крал Милана чрез свои емисари наистина се е опитвало да използва смътното време, ние не знаем. Това, което е известно, е - че до руския император тогава е бил изпратен един адрес от българите, и то покрит с 230 хиляди подписи. В този адрес наред с жителите на останалите български земи, населението и първенците не само на днешните ни западни краища, но и от Македония и Пиротско, благодари на Александра II, загдето чрез него „България възкръсна“. Тогава Берлинският конгрес не бе още разпокъсал Сан-Стефанска България, а сърбите - вече окупирали Ниш - още не бяха заграбили и Пирот. Част от този адрес е издадена във факсимиле в сп. „Минало“, кн. 7-8, стр. 343 сл. Начетеният словенец твърдял още, какво българската емиграция в Букурещ през 1867 г. признавала, че сръбското племе преобладавало чак до Искъра, София и Самоков. Това е дръзка измислица. Тъкмо противното заявяваше българската емиграция по онова време. Тогава в Сърбия князуваше Михаил Обренович, при когото за пръв път бяха събудени големите сръбски апетити за български земи. За да създаде една независима и велика Сърбия, Михаил искаше да използва съдействието и на самите българи. Известно е, че в 1862 г. под началството на Раковски бе образувана в Белград и Първата българска легия, която взе участие в разправата с белградския турски гарнизон. Но след като тогава Михаил получи от Портата част от това, което искаше, и легията бе разпусната, защото българите вече му бяха станали ненужни, той в 1867 г. отново се сети за тях. През същата 1867 г. неговият букурещки представител влязъл в преговори с тъй наречената „Българска добродетелна дружина“ в Букурещ с цел да се уговори съюз между двата народа. Тогава в Белград се подготвяше и формирането на втората легия. На българите бил представен от правителството на Михаила и проектът за устройството на бъдещата „Сърбо-България“. По повод на това сръбско предложение в края на март, 1867 г. бил свикан в Букурещ общобългарски събор. На него се явили представители и от самата България. Протоколът на този събор, приет и подписан от участниците в него, се намира в архивата на Евл. Георгиев, от гдето Ив. Евст. Гешов го публикува в „Период[ическо] списание“, кн. 61 (1900). В този протокол, след като на първо място се казва, че бъдещето „Югославянско царство ще се съставява от Сръбско и от Българско“, пояснява се, че „Българско обема областите България, Тракия и Македония“. Според тогавашното общо убеждение „България обхващаше не само земите около Видин, София и Самоков, но още и тия около Ниш, Лесковец и Враня“. Где словенският „унитарист“ е открил, че тогава българите са се отказали от западните си покрайнини? Щом като е думата за отношенията през 1867 г., интересно ще е да се знае и нещо друго. Още докато траели преговорите с българите, правителството на Михаила Обренович сключило договор с румъните. Според тайния член 8 на този договор, при една сполучлива война с турците, Румъния щяла да получи „източната част на България между Русе, Варна и Черно море“, когато пък на Сърбия се предоставяли освен Босна и Херцеговина още и цяла България с изключение на тия земи, които се отстъпвали на Румъния. Този договор е публикуван изцяло от Ed. Engslhardt, в „Revue d'histoire

diplomatique”, 1892, VI. 1 и всеки би могъл да се справи с неговия текст. Не за пръв път в 1913 г. следователно сърбите ни залъгваха със своя съюз, за да заговорят зад гърба ни за разподялбата на български земи. Нужно е обаче да бъдем справедливи: преди 60 години, при Михаила, техните претенции достигаха до линията Русе - Варна. Сега те се показват по-скромни: след като заграбиха Моравско и Македония задоволяват се само с областта до Искъра и Самоков... III.

За да „докажат” правата си над западните български покрайнини, сърбите напоследък си служат с един нов аргумент: много от средновековните паметници в тия земи, главно черкви и манастири, били съградени от „сръбските крале и великани” и свидетелствували за старата сръбска култура на тия земи. На това основание и не много отдавна даже самият директор на Белградския музей в една своя статия бе протестирал, загдето българите считали за свои старите черкви в Земенския, Погановския и Кремиковския манастири и в Бояна. Ктитор на Земенската черква бил сръбският велможа, севастократорът Деян; Погановската била строена от Деяновия син Константин, княз на Кюстендилската област; ктиторът на Боянската черква, севастократорът Калоян, братовчед на българския цар Константин Асен, бил внук на сръбския крал Стефан, а в зографията на Кремиковската черква бил изобразен митрополитът Каливит, лице със също такова име, каквото носил и един член от семейството на сръбския деспот Георги Бранкович. Не еднаж изтъкват сърбите и това, че голямата старинна кула в Рилския манастир и старата, сега вече разрушена черква, там, били строени от велможата Хрелъо, протосеваст от времето на сръбския крал Стефана Душан, и че най-сетне при София имало манастир на името на техния „свети крал” Милутин, на когото била наречена и столичната ни катедрата.

* * *

Докъде би ни завела сръбската логика. - Няколко полезни сравнения. - Старобългарският Велбужд. - Потеклото на Деяновци. - Населението и владетелите на Велбуждското княжество. - Свидетелства на турски историци за Кюстендил

Доказателства от подобен род, и тъй наедно нахвърлени, разчитат само на наивността на публиката, на която се поднасят. Преди всичко общият факт, че са останали следи от владичеството на случайни чужденци в дадена страна, никога не може да оправдае каквито и да би претенции на същите чужденци върху нея. В днешна Сърбия напр. са запазени твърде много паметници от епохата на турското господство. Считат ли сърбите, че въз основа на тях турците могат да нарекат свои сръбските земи? Сърбите оправдават днес своята диктатура над Югославия със съображението, че „освободили” Хърватско, Словенско, Босна и Херцеговина от Австро-Унгария. А между това не само вековни паметници, но и самата култура в тия земи носи отпечатъка на австро-унгарското господство там. От маджари, а след това от австрийци е строена и старата белградска крепост. На всяка стъпка из днешна Далмация човек среща освен това паметници-крепости, частни и обществени сгради, черкви и манастири, - които са неразривно свързани с вековната епоха на венецианското господство и носят имената на венецианските наместници там или емблемите на венецианската република. Цялата Далмация продължава да живее и сега с традициите на старата си италианска култура. На

сърбите, или поне на техните учени, всичко това е много добре известно. Защо никой не помисля даже, че австрийците или унгарците могат само поради това да имат някакво право върху Белград? И защо сърбите не дават и дума да стане за правата на италианците върху Далмация?

А има в случая и друго едно обстоятелство, което сърбите нямат интерес да засегнат. Тия български земи, които те, през края XIII или първата половина на XIV в., заеха като случайни и временни пришълци, вече отдавна живееха със своя култура. И сърбите не само че не я измениха, но сами се поддадоха на нея, защото тя представяше в много отношения една степен на развитие, по-висока от тая, на която те сами се намираха. Тук или там в завладените български земи сръбски крале или велможи можеха да строят черкви или манастири. В най-благоприятен случай, обаче, тяхната заслуга се изчерпваше само с това, че те са давали средствата за тия постройки. Самите тия черкви и манастири със своята архитектура и живопис, с художествените постижения и културното състояние, които намираха израз в тях, бяха творби на едно изкуство, което сърбите бяха заварили тук. Над него бяха работили поколения от безименни майстори из едно население, сред което сърбите винаги си оставаха чужденци. Такъв е случаят с някои черкви и манастири в Македония, построени през времето на сръбското господство там. При тях сръбски са само имената на ктиторите-чужденци. Що се отнася пък до споменатите паметници из днешните ни западни покрайнини, сърбите не могат да имат даже и това удовлетворение. Защото като представители на българското национално и държавно начало са живели и действували тук властелините, чиито имена са свързани със създаването на тия паметници.

Нека започнем с областта на старобългарския Велбужд, днешното Кюстендилско. Както знаем, сърбите бяха завладели тая област към 1234 г. От тогава до 1355 г. за нея нямаме никакви известия. Наскоро след тая дата, със смъртта на Душана, създадената от него голяма сръбска държава се разпадна. И тогава, наред с редицата държавици, които изникват из бившите Душанови владения, се явява и северомакедонското княжество с център Велбужд. Сведенията за неговото начало, доста тъмни, са вече разгледани от проф. Йорд. Иванов в книгата му „Сев. Македония“. Негов основател е бил Деян, син на Жарко, македонски болярин, чиито родови владения обхващали областта Жеглигово (днешно Кумановско с части от Прешовско и Скопско). Деян заемал видно положение сред Душановите боляри и бил почетен от сръбския крал с високата титла севастократор.

Предполага се, че жена му, с която той е изобразен като ктитор в стенописта на Земенската черква, е била сестра на Душана, но съществува и предположението, изказано от сръбския учен Ст. Новакович, че тя е била сестра на българския цар Ив. Александра. След смъртта на Деяна Велбуждското княжество било наследено от синовете му Йоан и Константин. По името на последния старият град Велбужд бил наречен от турците Кюстендил. За Константина се знае, че е бил женен за една от дъщерите на Ив. Александра; в една миниатюра на тъй нареченото Лондонско евангелие той е изобразен между членовете на българското царско семейство. Едно десетилетие след създаването си Велбуждското княжество вече обхващало почти цяла Македония източно от Вардара, от Дойран, Тиквеш и Струмица, до Прешово.

* * *

Борбите на Хрельо. - Краят на монах Харитон. - Боянската черква. - Севастократор Калоян. Роднински връзки на български владетели със сръбската династия. – Заключениета, до които би ни довела сръбската логика Въпросът дали Деяновци са били от сръбско потекло, не е напълно изяснен. Но даже сръбският им произход и да би бил напълно доказан, достатъчно ли е това, за да се тегли заключението, че княжеството им е било също тъй сръбско? Съществува напр. мнение, че Балшките, князе на някогашната Зета (дн. Черна гора), са произхождали от френския род Beauch. Считат ли поради това сърбите, че старото Зетско княжество е било французко и, следователно, - че днешната Черна гора е французка земя или пък че може да бъде предмет на французки аспирации? Букурещкият професор Йорга от своя страна счита същите Балшичи за румъни, а оттук и княжеството им - влашко. Съгласни ли са сърбите с това заключение?

Те ще възразят може би, че Балшичите, независимо от произхода им, който е могъл да бъде чужд, са господарували над сръбски земи, считани са били за сръбски князе. Та именно на същото основание за сръбски владетели не могат да бъдат считани и Велбуждските Деяновци.

Един тогавашен византийски автор разказва, че Константин разширил бащините си владения чрез войни със сърби и албанци. С миналото си и, заедно с това с традициите на Душановска Сърбия изглежда да е скъсал още сам Деян: вместо дадената му от Душана титла „севастократор“, той, като самостоеен владетел на Велбуждско и на северномакедонските земи, се явява в надписа на Земенската черква с титлата „деспот“. Но не са само данните от такъв характер, които навеждат на горното заключение. Имаме за това и известия съвсем ясни и категорични.

В стария поменник на Пшинския манастир (Сев. Македония) Константин е наречен „воевода българский“. Хаджи Калфа, турски географ от XVII в., като говори за Кюстендил, главен град на Велбуждското княжество, казва, че той бил „столица на България“. Един от най-добрите турски историци, Сеад-еддин, също от XVII в., нарича Константина княз на „българската област“. Константин в 1371 г. бе принуден да признае зависимостта си от турците и в това положение остана до самата си смърт в 1394 г., когато земите му били направо присъединени към останалите турски владения. Турците следователно имаха възможността най-добре да знаят какво бе Кюстендилското княжество.

От казаното се вижда, че завоюваните от сърбите югозападни български земи, още при първия благоприятен случай бяха отърсили външната форма на чуждото владичество, за да се обособят в своя българска държава. Владетелите си, първоначално велможи на сръбска служба, те бяха превърнали в свои народни и държавни представители. „Господин Константин“, чието име се чете върху надписа на Погановския манастир, бе български княз, както български „деспот“ е бил и неговият баща Деян, основател на Земенския манастир.

С въпроса за обновяването на Рилския манастир от Хреля сърбите не смеят тъй да експлоатират. Хрельо през първата половина на XIV в. е бил местен владетел в областта на Долня и Средня Струма. Когато към 1334 год. Душан завладял Средня и част от Източна Македония, Хрельо бил също принуден да му се

подчини. Пет години по-късно обаче, той намерил сгоден случай да отхвърли сръбското върховенство и потърсил покровителството на византийския император Ив. Кантакузин. Но той, последният, преследван от своите противници, трябвало сам да търси убежище в Сърбия. Поради това към 1342 Хрелъо за втори път се видял принуден да признае сръбското върховенство. Но Душан познавал добре струмския владетел и разбирал, че докато той остава там, сръбското господство над тия земи не ще бъде сигурно. И затова към 1343 г. Хрелъо бил заставен да се отрече от владенията си и да се покалугери. Като монах Харитон той се оттеглил в Рилския манастир, гдето още по-рано с негови средства била построена кулата и манастирската черква. Самият манастир не бил, обаче, в неговите владения и пряко или косвено никога не се е намирал под зависимостта на никой сръбски владетел. Расото не спасило Хрелъа и година след замонашването си, той бил убит, навярно от агенти на Душана. Върху произхода на Хрелъа нямаме никакви сведения. Но дори и един от отците на сръбската шовинистическа наука, П. Сречкович, предполагаше, че бил родом от Татар Пазарджик. Това мнение, разбира се, е погрешно. Навярно Хрелъо е произхождал от Струмския край. Какво основание имат тогава сърбите да говорят за свои права над Рилския манастир? Как стои въпросът с Боянската черква? - В запазения и до днес надпис вътре на северната ѝ стена се чете, че тя била въздигната от севастократора Калоян, който бил братовчед на българския цар Константин Асеня и внук на сръбския крал Стефан (Първовенчаний). Какви са били по-точно роднинските връзки между Калояна и Конст. Асеня, от една страна, и сръбската кралска династия, от друга, това и до днес още никой не е установил. Повечето от учените са склонни да приемат, че тяхното родство е било по женска линия. Навярно Калоян и Константин Асеня - който, преди да бъде избран за български цар, е имал фамилното име Тих, - са произхождали от някой болярски род из Западна България или Северна Македония, който чрез брак е бил сроден с сръбското кралско семейство.

Ако сърбите само въз основа на тия данни считат, че тогава България е била сръбска или че Боянската черква е паметник на тяхното господство и култура в Софийската област, то с такава логика те биха дошли до заключения, опасни преди всичко за самите тях. Известно е, че няколко български царски дъщери са носили сръбската корона. За дъщерята на Георгия I Тертер е бил женен сръбският крал Милутин. Наследникът му Стефан Дечански, от своя страна, е бил женен за Теодора, дъщеря на цар Смилеца.

* * *

Едно повърхностно твърдение за Кремиковския манастир. - Митрополит Каливит - потомък на Бранковичите. - Сръбските и румънски учени шовинисти си противоречат. - Историята на „светия“ крал Милутин. - Подмятанията за София. - Пренасяне на мощи в средновековието

Роденият от този брак, внук на Смилеца, сръбски цар Душан, от своя страна, е водил за жена Елена, сестра на българския цар Ив. Александър, чийто племенник следователно е бил последният сръбски цар Урош. Българската кръв значи през живота на цели три поколения е била непрекъснато подновявана и засилвана в жилите на сръбските владетели. Съгласни ли са сърбите да приемат - основанието за това явно е по-голямо, отколкото при случая с Константин Асен и

Калояна, - че Стефан Дечански, Душаня и Урош са българи? И след това, - че построените от всички тях черкви и манастири в сръбските земи са паметници на българското, а не на сръбското изкуство?

Що се отнася до повдигнатия от учения директор на Белградския музей спор за културното право на сърбите над Кремиковския манастир, той твърде зле излага самия си автор. Лице с име Каливит досега не ни е познато между потомците на сръбския княз Георги Бранкович. Не го намираме и в последното най-ново изследване на д-р Ивич върху родословията на сръбските владетели. Преди да излезе с това си твърдение в една вестникарска статия, той би трябвало да го докаже. А след това и друго. - Кремиковската манастирска черква е строена в края на XV в. и изображеният в нея митрополит Каливит е бил несъмнено архиерей на София. Нека се има пред вид освен това, че тогава българските земи вече се намираха под ведомството на Цариградската патриаршия и владиците им бяха гърци. Даже и да би било вярно твърдението на белградския директор, че един Каливит е имало в семейството на Бранковичите, значи ли това, че всички тия, които са носили това гръцко калугерско име, са били сърби, и по-точно, че освен тоя открит от него потомец на Бранковича, друг Каливит нигде не е могъл да съществува?

Начинът, по който в случая сръбският археолог използва ономастиката за шовинистичната си агитация, твърде много напомня похватите на друг един учен шовинист, но вече от съвсем противоположен лагер. Това е все многоизвестният букурещки професор Йорга. И желателно би било г. Петкович в случая да се споразумее с него. Йорга доказва, че Кремиковската черква била строена или зографисвана от румъни, тъй като в нея е изобразен ктиторът й Радивой, а с това име, според учения румънин, бил означен влашкият княз Раду вода (Раду войвода)!

Сърбите често обичат да подмятат, че в столицата ни се намирали мощите на техния „свети“ крал Милутин, на чието име освен катедралата, е наречен и манастирът в пазвите на Люлин.

За тоя „свети“ крал историята знае да каже интересни работи: след като прогонил трите си първи жени, той се оженил за четвърта - едно осемгодишно дете; „светостта“ си той проявил и към своя собствен син: заповядал да го ослепят. Мощите на Милутина били пазени отначало в основания от него манастир Банска, при р. Ибър, Новопазарско. Тук те останали до 1389 г., когато били пренесени в съседния град Трепча. По времето, когато турците окончателно завоювали тоя край и градът Трепча бил разрушен, митрополит Силван в 1460 г. ги пренесъл в София. Тук отначало те били поставени в черквата „Св. Георги“, след това в „Св. Марина“, която се намирала на мястото на днешната митрополия. Към средата на XVIII в. те вече се намирали в старата черква „Св. Неделя“ гдето стояли до 1356 г. Тогава тая последната била разрушена, за да се издигне на нейно място новият храм, на който, освен името на светицата, било дадено и това на „светия“ крал. Що се отнася до едноименния манастир при Люлин, той изникнал късно, след като мощите били пренесени в София. Тук се знаело, че първоначално те се намирали негде в някакъв си манастир Банска. Некой хитроумен набожник ще да е сблизил това последно название с името на съседната Горна Баня и измислил легендата, която доскоро можеше да се чуе от един стар калугер на манастира: че някога

мощите на Милутина „прехвъркнали“ от Сърбия, та „кацнали“ на това място и тъй изявили волята на „светеца“, тук да му бъде издигнат нов манастир.

В цялата тая история, какво собствено оправдава многозначителните сръбски подмятания за София, като град на техния „свети крал“? Подобни пренасяния на мощи бяха нещо най-обикновено в средните векове, когато суеверието владееше умовете и когато всяка страна и всеки град не само охотно приемаха у себе си останките на какъвто и да било светия, безразлично от къде е идвал или какъв е бил, но даже правели всичко възможно да се сдобият с такива останки.

При Самуила българите, десетилетия под ред се намираха в смъртна борба с Византия. Това не попречи на Самуила, при един от походите си в Тесалия, да вземе от гр. Лариса, мощите на тамошния гръцки светия Ахил и да ги пренесе в престолния си град Преспа, гдето за тях била издигната и голямата черква, чиито развалини и днес стърчат на един от островите на Преспанското езеро. През XIII в. Иван Асен бе пренесъл от с. Епиват на Мраморно море в Търново мощите на гръцката светица Параскева; те останали тук чак до падането на българската столица, когато били пренесени във Видин, а от там в Сърбия. През 1133 г., когато маджарите превзели София, те задигнали от там мощите на св. Ивана Рилски, за да ги поставят в Гран, техния първи черковен център. Чак когато между Византия и Унгария настъпили дружески отношения, маджарският крал ги повърнал назад. Примери от тоя род могат да се приведат в изобилие, и то не само из миналото на нашия изток. И никога никой не ги е използвал, освен за да покаже политическите превратности, преживени от дадени земи, или най-вече - дълбоката набожност и суеверието на някогашното човечество.

Трябваше у нашите съседи да се народят „учени“, за да се узнае, че с такива факти могат да се обосновават заключения от съвсем друго естество.

В. „Слово“, бр. 2084-2091, София, 23 май - 1 юни 1929 г.